

Avarok pusztái

Martin Opitz Kiadó • MTA BTK MŐT

Az e kötetbe foglalt 37 régészeti tanulmány témáját tekintve az őskortól a középkorig több ezer év történetét öleli át, azonban ami mégis egybe fűzi őket az az, hogy a szerzők ezen cikkeikkel Lőrinczy Gábor régészt köszöntik 60. születésnapján.

Az ünnepelt 1981-től dolgozik régészként, előbb a nyíregyházi, majd 1985-től a szegedi múzeumban. Elsősorban a Kárpát-medence népvándorlás kori régészetével foglalkozik, az avar kort kutatja. Nevéhez fűződik a Tiszántúl egyik legjelentősebb kora avar kori temetőjének feltárása Szegvár-Oromdúlón. Egy-egy feltárás kapcsán érdeklődése az avar koron kívül a bronzkor, a római, az Árpád- és a középkor felé is irányult. Az elmúlt évtizedben érdeklődésének homlokterébe a Maros-torkolat nyugati oldalának honfoglalás kori településtörténeti kérdései kerültek.

Komoly tudományos publikációs tevékenysége mellett nevéhez számos nagy sikerű kiállítás és konferencia is fűződik, illetve alapító szerkesztője a Móra Ferenc Múzeum régészeti kiadványsorozatainak (MFME – *Studia Archaeologica*, MFME – *Monumenta Archaeologica* és MFME – *Monographia Archaeologica*), valamint több önálló régészeti tanulmánykötetnek. Tagja számos hazai régészeti szakmai társaságnak.

Sokoldalú szakmai munkásságának tanúbizonysága, hogy az őt köszöntő kötetbe egykori tanárai, kortársai és közel másfél évtizedes oktatói tevékenysége során kinevelt tanítványai is szép számmal vannak képviselve a szerzők között, a kollégák és barátok mellett.

A tanulmánykötet hűen illusztrálja az ünnepelt sokoldalúságát, s a hazai régészeti kutatások hihetetlen sokszínűségét.

AVAROK PUSZTÁI

AVARUM SOLITUDINES

OPITZ ARCHAEOLOGICA 6.
MTA BTK MŰT KIADVÁNYOK 2.

AVAROK PUSZTÁI

Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára

AVARUM SOLITUDINES

Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his
sixtieth birthday

Szerkesztette / Edited by

Anders Alexandra – Balogh Csilla – Türk Attila

Martin Opitz Kiadó – MTA BTK MŐT

Budapest 2014

A kiadvány megjelenését támogatta

Magyar Tudományos Akadémia

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport

ELTE BTK Régészettudományi Intézet

PPKE BTK Régészeti Tanszék

Ásatárs Kft.

Dobosi-Stier Pincészet, Badacsonytomaj

Kozma Sándor egyéni vállalkozó, Dabas

© Szerzők, 2014

© Szerkesztők, 2014

© Martin Opitz Kiadó

© MTA BTK MŐT

Angol nyelvű fordítás, lektorálás

Seleanu Magdaléna

Borítóterv

Auri Bt.

A hátsó borító Koncz Margit rajzainak felhasználásával készült.

ISBN 978-963-9987-13-5

ISSN 2060-6370

Kiadja a Martin Opitz Kiadó és az MTA BTK MŐT

Nyomdai munkák: Kódex Könyvgyártó Kft.

TARTALOM / INDEX

Szatmári Imre: Születésnap i köszöntő	9
Lőrinczy Gábor publikációi	11

AZ ALFÖLD ÉS A DUNÁNTÚL ŐSKORA

<i>Trogmayer Ottó</i> : Az édentől északra — North of Eden	19
<i>Raczky Pál – Anders Alexandra</i> : Szentpéterszeg-Kovadomb. Egy késő neolitikus lelőhely tér-képei — Szentpéterszeg-Kovadomb. Image-scapes of a Late Neolithic settlement	23
<i>Vácz Gábor</i> : A síóagárd-leányvári kincslet. Megjegyzések a gyermelyi horizont időrendjéhez — The hoard from Síóagárd-Leányvár. Notes on the chronology of the Gyermely horizon	43
<i>P. Fischl Klára – Pusztai Tamás</i> : Új preszkíta sír Mezőcsát-Hörcsögösről — New pre-Scythian grave from Mezőcsát-Hörcsögös	59

PANNONIA ÉS BARBARICUM

<i>Müller Róbert</i> : Temetőrészlet Zalaegerszeg-Kaszaházáról. Újabb késő római sír vasguzsallyal és orsóval — The cemetery section at Zalaegerszeg-Kaszaháza. A new Late Roman grave with distaff and spindle	65
<i>Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria</i> : Gondolatok az alföldi sáncok kutatásának jelenlegi helyzetéről — On the present state of research of the Alföld dykes	73
<i>Béres Mária – Cselédes Szilvia – Rácz-Szabó Krisztina</i> : Újabb szarmata sírok Csongrád megye északi részében — New Sarmatian graves in northern County Csongrád	85
<i>Nagy Margit</i> : Megjegyzések a Budapest, XVII. Rákoscsaba-Péceli út mellett és a Madaras-Halmokon (Bács-Kiskun m.) feltárt császárkori temetők temetkezési szokásaihoz — Remarks on the burial custom noted in the Roman period cemeteries uncovered at Budapest, District XVII, Rákoscsaba-Péceli út and Madaras-Halmok (County Bács-Kiskun)	115
<i>Pópiy Dániel</i> : Szarmata temetőrészlet és ismeretlen korú sír Makó-Mikócsa dűlőben (M43 31. lelőhely) — A Sarmatian cemetery and a grave of unknown date at Makó-Mikócsa dűlő (Site M43 31)	161
<i>Soós Eszter</i> : Adatok a barbaricum i bepecsételt díszítésű kerámia elterjedési köréhez. Garadna-Elkerülő út 1. lelőhely pecsételt töredékei — The distribution of stamped pottery in the Barbaricum. The stamped pottery fragments from Garadna-Bypass, Site 1	183
<i>Masek Zsófia</i> : A késő római és kora népvándorlás kori gyorskorongolt házikerámia technológiai változásai az Alföld központi területein — Technological changes in the production of wheel-thrown coarse pottery in the central region of the Hungarian Plain in the Late Roman and Early Migration period	193

AZ AVAR PUSZTÁK NÉPEI

<i>Rácz Zsófia</i> : 5. századi sírok Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (M3 41/A) lelőhelyről — Gräber aus dem 5. Jahrhundert von Nordost-Ungarn (Fundort Hajdúnánás-Fürj-Halom-járás)	203
<i>Gallina Zsolt – Straub Péter</i> : Fonyód-Vasúti-dűlő 2 (Mérnöki-telep) kora népvándorlás kori sírjai — The Early Migration period graves from Fonyód-Vasúti-dűlő 2 (Mérnöki-telep)	213

<i>Somogyi Péter</i> : Der gegossene Silberbeschlag mit durchbrochener Verzierung im Münzgrab von Freundorf (Tulln, NÖ, Österreich) — Áttört díszítésű, öntött ezüst övveret a freundorfi (Tulln, Alsó-Ausztria, Ausztria) éremmellékletes sírból	235
<i>Balogh Csilla</i> : Kora avar sírok Felgyő-Kettőshalmi dűlőben — Early Avar graves at Felgyő-Kettőshalmi dűlő.....	243
<i>Garam Éva</i> : Egy avar kori falu gazdálkodásáról, kézművességéről, életmódjáról a falu temetője sírjaiban talált tárgyak tükrében — The economy, the craft industry and the life-style of an Avar period village in the light of the grave goods from the village cemetery	279
<i>Pásztor Adrienn</i> : Gyöngyleletek a szegvár-oromdűlői avar kori temető szűrőkanalas sírjaiban — Beads from the burials with strainer-spoons of the Avar period cemetery at Szegvár-Oromdűlő.....	291
<i>Prohászka Péter – Trugly Sándor</i> : A Komárom-Bercsényi (ma Gombai) utcai 7. századi avar leletek — Die awarischen Funde von Komárno, Bercsényi (heute Gombai) Strasse aus dem 7. Jahrhundert	313
<i>Bartosiewicz László – Biller Anna Zsófia – M. Choyke Alice</i> : Középvári nyűlláb függők a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből — Middle Avar period hare foot pendants in the collections of the Hungarian National Museum	325
<i>S. Perémi Ágota</i> : Balatonudvari-Fővenyes 195. számú avar kori sírja — Grave 195 of the Avar period cemetery at Balatonudvari-Fővenyes.....	337
<i>Költő László – Szentpéteri József – Bernert Zolt – Pap Ildikó</i> : Családok, leletek, generációk. Egy interdiszciplináris kísérlet tanulságai: Vörs-Papkert B — Families, finds and generations: an interdisciplinary experiment at Vörs-Papkert B	361
<i>Marcsik Antónia – Molnár Erika</i> : Szatymaz-Makraszéki iskola avar kori temető humán csontanyaga — The human skeletal remains of the Avar period series from Szatymaz-Makraszéki iskola	387
<i>Bárany Annamária</i> : Csonteszközök Daruszentmiklós F-005 avar kori településről — Avar bone tools from Daruszentmiklós Site F-005 (Fejér county, Hungary)	399
<i>Vörös István</i> : Házityúk étel- és állatáldozat maradványok Vác-Kavicsbánya avar kori temetőjében — Chicken food and animal offerings in the Avar cemetery at Vác-Kavicsbánya.....	409

AZ ÁRPÁDOK BIRODALMA, A KÖZÉPKOR EMLÉKEI

<i>Langó Péter</i> : Egyedi függő Kiszombor B lelőhelyről — A unique earring from the Kiszombor B site.....	427
<i>Révész László</i> : Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatkorongok a Kárpát-medencében — All carved braid ornament with a figure mounted on horseback from the Carpathian Basin from the era of the Conquest period	439
<i>Natalja B. Krylaszova – Andrej M. Belavin – Türk Attila</i> : Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkészletek klasszifikációjához Volga-Káma-vidéki analógiák fényében — The classification of Conquest period purses and tinder sets in the light of analogies from the Volga-Kama region.....	457
<i>Varga Sándor</i> : Honfoglalás kori temetőrészlet Bátmonostor-Pintér tanyáról. Újabb adatok a 10–11. századi vasmerevítéses tegezkek típusaihoz — A Conquest period cemetery at Bátmonostor-Pintér Tanya. Notes on the quivers with iron stiffeners of the 10 th –11 th centuries.....	497
<i>Bendeguz Tobias</i> : Souvenir aus dem Orient? Ein fātimidischer Glasstempel aus Ószőny (Brigetio) — Keleti emléktárgy? Egy fātimida üvegpecsét Ószőnyről (Brigetio)	521
<i>Mészáros Patrícia</i> : Kora Árpád-kori temetőrészlet Felgyő-Kettőshalmi dűlőn — An Early Árpadian Age cemetery at Felgyő-Kettőshalmi dűlő	527

<i>Marcsik Antónia</i> : Felgyő-Kettőshalmi dűlő lelőhely Árpád-kori humán csontvázanyagának ismertetése — The human remains from the Árpadian Age cemetery at Felgyő-Kettőshalom.....	589
<i>Fodor István</i> : Előzetes beszámoló a hajdúdorogi Kövecses-halmon végzett ásatásról — Preliminary report on the excavation at Hajdúdorog-Kövecses-halom.....	613
<i>Wolf Mária</i> : Gorzsai <i>homo ludens</i> . Malomjáték egy Árpád-kori házban — The <i>homo ludens</i> of Gorzsa. A game board of Nine Men's Morris in an Árpadian Age house.....	627
<i>Dobó Bernadett</i> : Egy Árpád-kori malomjáték konzerválásának kérdései és tapasztalatai — The conserva- tion of a Nine Men's Morris game board from the Árpadian Age	637
<i>Szatmári Imre</i> : Árpád-kori keresztek és korpuszok a hódmezővásárhelyi múzeum gyűjteményében — Crosses and corpuses of the Árpadian Age in the collection of the Hódmezővásárhely Museum	645
<i>Kiss Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs</i> : Terra Geur. Mutatvány az Árpád-kori Vas vármegye történeti topográfiai lexikonjából — Terra Geur. A presentation from the Lexicon of the Historical Topography of County Vas during the Árpadian Age	667
<i>Belényesy Károly</i> : A másik falu... — The other village.....	679

SZÜLETÉSNAPI KÖSZÖNTŐ

*„A barátság, bizony, csak akkor az igazi,
amikor két barát,
noha tán szót sem váltanak egymással,
örömét leli mégis az együttlétben.”*

Georg Ebers

Kedves Olvasó!

Egy olyan kötetet tart most a kezében, amelyben régészeti témájú, tudományos igénnyel megírt tanulmányok sorakoznak, de nem pusztán csak a régészettudományunk kedvére, hanem emellett valami más is összefogja a könyv fedőlapjai közé szorított írásokat.

Összefogja ezeket nemcsak a tudomány iránti elkötelezettség, hanem a szerzőkben együtt élő készülődés, izgatott várakozás, s az a közös titok, amelynek célja a meglepetés, az együttes öröm, hogy felköszöntsünk, ünnepeljünk e kötettel Valakit, akinek barátságára, szakmai teljesítményére mindannyian büszkék lehetünk.

Eme közös célunk és szándékunk — a köszöntés —, íme, e kiadvánnyal valóra vált, függetlenül attól, hogy egyikünk vagy másikunk mióta és mi által került ismeretségbe, s van ma is kapcsolatban a kötet főszerzőjével. Egészen biztos, hogy minden egyes közreműködőnek külön-külön is nagyon sok személyes emléke fűződik a korábbi sok közös múzeumi, terep- és kutatói munkához, utazásokhoz, kalandokhoz, koncertekhez, sörözésekhez, beszélgetésekhez, a szigorú és kemény vagy éppen a kellemes, vidám körülményekhez. Az emlékszálak pedig ugyanazon emberhez vezetnek, így általa vagyunk nagyon sokan egymás ismerősei. Ezer képkocka villan fel bennem is, közös, szép emlékekként, amelyeket maradandóvá tett egy-egy régi vagy akár az egy-két héttel, hónappal korábbi élmény, s amelyek által — valahol belül — egyformán gazdagabbak lettünk, s e gazdagság, hiszem, értéket vetít a környezetünk kinti világára is.

Ettől lesz igazán emberi a kötet tartalma, mely egyébként is a régmúlt idők szereplői, elődeink ma még feltáráható, vizsgálható hagyatékának morzsalékából igyekszik az ősök egykori keze munkája alapján levezetni, rekonstruálni egyes munkafolyamataik részleteit. Még fontosabb azonban az, hogy ezen keresztül próbál utat találni az e földet szintén hazájukként tisztelő emberek munkája mögött rejlő gondolatokhoz, az ismeretlen elődök egykori érzéseihöz, mindennapi életük részleteihez.

A szerzők számára nem meglepő, de a kívülrőlők számára mindenképpen figyelemre méltó, hogy — bár születésnap ajándékról van szó — nem csak az ünnepelt kedvenc korszakával, az avar korral foglalkozó írások kerültek a kötetbe, ezzel is jelezve a főszerző szakmai és személyes kapcsolati tőkéjének igen erős voltát, elismert szerepét a tudományos és baráti közösségben.

Kedves Olvasó!

Miközben a régészeti tanulmányokat lapozgatja, olvassa, a tudományos tartalom mellett, kérem, gondoljon arra is, hogy a szerzők munkája, írása közben folyamatosan ott volt az a közvetlenül nem látható szándék, hogy a kötet létrejöttével egyik kitűnő munkatársunknak kedveskedjünk, eddigi teljesítménye, személyisége elismeréseként. Mindannyiunk nevében írom ide ezért, hogy

Isten éltesen Gábor, nagyon sokáig, mindannyiunk örömére!

Békés, 2012. október 24.

SZATMÁRI IMRE

KORA AVAR SÍROK FELGYŐ-KETTŐSHALMI DÜLŐBEN

BALOGH Csilla*

Felgyő község Kettőshalmi dűlő határrészében regionális hulladéklerakót építettek, s az építkezést megelőzően 2006-ban régészeti feltárással került sor (3. kép 1). A lelőhelyen — amely a község külterületén, a gátéri összekötő úttól északnyugatra helyezkedik el — Mészáros Patrícia, Paluch Tibor, Sóskúti Kornél

és Sz. Wilhelm Gábor vezetésével kb. 113 000 m²-en folyt feltárás. A 4665 objektum között bronzkori gödörök, nagy kiterjedésű szarmata és avar település, egy 26 síros Árpád-kori temető, valamint két, a kutatási területen egykor állt tanyához tartozó újkori objektumok mellett hat avar sír került elő.¹

A SÍROK LEÍRÁSA

1. sír (91. obj.) (4. kép 1, 12. kép): Padmalyos sír. Bolygatatlan. T.: ÉNy-DK. Akna h.: 216 cm, sz.: 80 cm, m.: 106 cm, padmaly h.: 219 cm, sz.: 78 cm, m.: 104 cm. A lekerekített sarkú, szabálytalan téglalap alakú, függőleges oldalú, egyenes aljú akna üres volt. A nyugati oldalába, az aljával egy szintben, egy lekerekített sarkú, szabálytalan téglalap alakú padmalyt alakítottak ki. Ebben kissé É-D irányban elcsúszva jelentkezett a koporsó feltja. A sírban *adultus korú mongolid férfi* jó megtartású csontváza nyugodott hanyatt, nyújtott helyzetben. Koponyája jobbra billent, vállai erőteljesen fel voltak húzva. Karjai nyújtva feküdtek, a jobb karja a bordák alá szorult, a bal szorosan a test mellett nyugodott. Bal kézfeje a medencén pihent. Lábai összezártak, szorosan egymás mellett feküdtek. Mell.: 1. A jobb medencecsont felső szélénél szíjszorító *vascsat* (4. kép 2) feküdt. A kerek átmetszetű, ovális alakú csatkarika közepén, a nyelvtartó részén megvastagodik. A csattüske kissé ráhajlik a karikára. A csatttest vékony vaslemezből készült, téglalap alakú, a csatkarikán áthajtották. A két lemez között vastag textilmaradvány látható. Csatkarika h.: 3,2 cm, sz.: 2,1 cm, csatttest h.: 3,8 cm, sz.: 2,1 cm. 2. A jobb kéztőnél, a medencecsont szélénél kerek átmetszetű *vaskarika* (4. kép 3) került elő töredékes állapotban. Átm.: 2,7 cm. 3. A bal combcsont külső oldalánál középső nyélállású, egyenes hátú, egyélű *hosszú-kés* (4. kép 4) feküdt fatokban, hegyével a lábak felé fordulva. H.: 20,9 cm, sz.: 2,1 cm. 4. A jobb kéztőcsontok és a combtól belső oldala között *csont tarsolyzáró* (5. kép 1, 6. kép 1–2) helyezkedett el. A juh bordából készített, keskeny téglalap alakú tárgy külső oldala simára csiszolt, lekerekített végeinél egy-egy kis kerek lyuk látható. Alsó, hosszanti oldalánál két, 4–4 cm hosszú, kis ívű karéj van becsiszolva. H.: 13,3 cm, sz.: 1,4 cm. 5. A tarsolyzárával párhuzamosan, a kézfej mellett marha bordából készült *csont csipesz* (5. kép 3, 7. kép 2) került elő. Felső harmada tömör, vége szögletesen záródik, szárainak vége lekerekített. H.: 6,7 cm, sz.: 1,1 cm. 6. Közvetlenül mellette *csonttű* (5. kép 2, 7. kép 1) volt, melyet marha vagy ló lábcsonthoz hasítottak. H.: 7,9 cm. 7. A koporsó bal oldalánál, a combcsont vonalában, közvetlenül a hosszú-kés mellett, egy marha bordából készített *csonteszköz* (5. kép 4, 7. kép 3–4) feküdt. Az ívelt csonttárgy mindkét vége lekerekített, egyik vége elvékonyított, ezen a végén kerek, a másikon nagyobb ovális alakú furat van. A két vég rész tengelye egymással 90°-os szöget zár be. H.: 23,7 cm, sz.: 1,3 cm. 8. A jobb halánték alatt *juh láb-középcsont* volt.

2. sír (754. obj.) (8. kép 1, 13. kép 1): Bolygatatlan. T.: ÉNy-DK. H.: 153 cm, sz.: 92 cm, m.: 36–42 cm. A gödör — amelyben diagonálisan, enyhén zsugorított helyzetben *adultus korú férfi* csontváza feküdt — szabálytalan ovális alakú volt. A csontváz koponyája az állkapoccsal együtt, jobbra kifordult. Felső teste enyhén jobbra fordult. Vállai erőteljesen fel voltak húzva, jobb karja könyökben behajlítva, a testtől távolabb helyezkedett el, bal karja a hasára volt hajlítva. Lábai térdben kissé be voltak hajlítva. Mell.: 1. A jobb kéztő mellett alsó nyélállású, egyenes hátú, egyélű *vaskés* (8. kép 5) feküdt, hegyével a lábak felé fordulva. A nyéllyújtványa keskeny téglalap átmetszetű, hosszú. Hegye letörött. H.: 14,5 cm, sz.: 1,7 cm. 2. Mellette ismeretlen rendeltetésű *vaseszköz* (8. kép 4) feküdt, mely egy vasszárból kovácsolt: egyik fele egyenes, félkör átmetszetű, vége felé elkeskenyedik, másik fele kerek átmetszetű, ívesre hajlított. H.: 9,7 cm. 3. Közeliükben lant alakú *csihold* (8. kép 2) töredéke került elő. 4. Ugyanott egy töredékes állapotú, kerek átmetszetű *vasár* (8. kép 6) is volt. 5–7. A sírgödör nyugati oldala mellett, ismeretlen rendeltetésű *vastöredékek* (8. kép 3, 7–8) feküdtek.

3. sír (1718. obj.) (13. kép 2): T.: NyÉNy-KDK. H.: 168 cm, sz.: 66 cm, m.: 46–33 cm. A sír nagyobb részét az 1175. objektum (gödör) ásásakor megsemmisítették. Viszonylag szabályos téglalap alakú aknasír, melynek alja a láb felé enyhén lejtett. A sírban valószínűleg hanyatt, nyújtott helyzetben *félnőtt egyén* feküdt, a vázból csak a bal lábcsontok és a jobb lábszárcsont maradt meg. A sírból melléklet nem került elő.

* Szegedi Tudományegyetem TTIK Földtani és Őslénytani Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem utca 2. / Medeniyet Üniversitesi Tarih Bölümü, 34700 Üsküdar/Istanbul, Ünalın Mah. Ünalın Sok. D-100 Karayolu yan yol. csillabal@gmail.com

¹ A lelőhelyen végzett feltárás eredményeiről rövid összefoglaló jelent meg: MÉSZÁROS ET AL. 2007; MÉSZÁROS ET AL. 2007a; MÉSZÁROS ET AL. 2007b.

4. sír (1876. obj.) (9. kép 1, 14. kép 3): T.: ÉÉK–DDNy (34–214°). H.: 230 cm, sz.: 77 cm, m.: 88 cm. A sír foltja nagyméretű, szabálytalan, ovális alakú volt. A jelentkezősi szinttől 70 cm-rel mélyebben, a gödör nyugati felében, téglalap alakú koporsó foltja rajzolódott ki. Ebből a szintből egy téglalap átmetszetű *koporsókapocs* (9. kép 2) került elő töredékes állapotban. H.: 4,3 cm, sz.: 1,1 cm. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben *adultus korú férfi* csontváza feküdt. Koponyája jobbra, a mellkasra előre billent. Jobb válla erőteljesen fel volt húzva. Bal karja szorosan a test mellett, a jobb a testtől kissé távolabb helyezkedett el. A jobb lába nyújtva feküdt. A bal combcsont a jobb térd felé elmozdult. A bal lábszárcsontok a patellával, a boka és a lábujjcsontokkal a jobb könyök és a bal medencecsont között, ferdén helyezkedtek el. Mell.: 1. A jobb combcsonton keresztben, hegyével az ujjcsontok felé fordulva egy *vaskés* (9. kép 3) feküdt. H.: 12 cm, sz.: 1,3 cm.

5. sír (1877. obj.) (8. kép 9, 14. kép 1–2): T.: ÉNy–DK (300–120°). H.: 176 cm, sz.: 58 cm, m.: 65–53 cm. A sír a nyelés után nagyméretű, szabálytalan folttal jelentkezett. Bontása közben a nyesett felszíntől 20–25 cm mélységben, középen keskeny, szabályos téglalap alakú sírfolt rajzolódott ki. Az aknasír alja a koponya felé erőteljesen lejtett. A sírgödör nyugati oldala mellett szűk koporsó vonala látszódt. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben *juvenis korú férfi* csontváza nyugodott. Koponyája balra, előre billent. Vállai erőteljesen fel voltak húzva. Karjai szorosan a test mellett nyugodtak, bak kézfeje a combtón pihent. Lábai párhuzamo-

san helyezkedtek el. Mell.: 1. A koponya alatt *juh lapockacsont* került elő.

6. sír (3672. obj.) (10. kép 1, 14. kép 4): Aknasír. Bolygatlan, a sirt egy szarmata kori, félig földbe mélyített ház (3553. obj.) délkeleti sarkára ásták rá. T.: ÉNy–DK (331–151°). H.: 208 cm, sz.: 92–60 cm, m.: 112 cm. A lekerékített sarkú, a láb felé erőteljesen összeszűkülő oldalú sírgödör oldalai rézsűsen haladtak lefelé. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben *adultus korú mongolid nő* rossz megtartású csontváza nyugodott. A koponyája balra, kissé hátra billent. Mindkét válla erőteljesen felhúzott helyzetben volt. Karjai könyökben kissé be voltak hajlítva, jobb karja a testtől távolabb feküdt, a bal kézfeje a bal medencecsont szélénél nyugodott. Lábfejcsonjtjai elmállottak. Mell.: 1–2. A bal csecsnýulványnál és az álkapocs jobb oldalánál egy-egy Mezöszilas-típusú *ezüstcsüngő* (10. kép 2–3, 11. kép 1) került elő. A két félből összeforrasztott, üreges, félhold alakú díszítmény vékony lemezből préselt, szélénél keskeny perem húzódik. A belső, patkó alakú, enyhén domború mezejében egy annak vonalát követő, préselt borda domborodik ki. A csüngők belsejében, egy-egy felforrasztott fül csonkja látható, melyek vékony bronz lemezből vannak kinyírva. Átm.: 2,4 cm. 3. A jobb medencecsont alsó szélénél, a combtő vonalában egy *vascsat* hevert, amely felszedéskor megsemmisült. 4. A jobb kézfejcsontok belső oldalánál egy kissé ívelt, téglalap alakú, ismeretlen rendeltetésű *vaslemez* (10. kép 4) feküdt, amelyhez textilmaradvány rozsdásodott. H.: 9,1 cm, sz.: 3,2–2,7 cm.

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

Az 1. és a 6. sírok régészeti leletanyaga alapján egyértelműen avar kori temetkezések. Az avar sírok közé sorolhatók továbbá a 754., 1718., 1876. és 1877. objektumok (2–5. sír) is, ÉNy–DK tájolásuk és statigráfiai helyzetük — szarmata objektumot vágott a 4. sír és egy késő avar kori gödör ásásakor pusztították el a 3. sír nagy részét — alapján. Ezekből nem került elő olyan leletanyag, mely korszakba sorolásukat egyértelművé tette volna.²

A LELŐHELY JELLEGE, A SÍROK ELHELYEZKEDÉSE

Az avar sírok a feltárt közel 12 hektáros terület déli harmadában kerültek elő, egy Ny–K irányú egyenes mentén (3. kép 2–3). A sor nyugati szélén az 1. sír, a keletin a 6. sír helyezkedett el, melyek egymástól mintegy 260 m-re voltak. E kettő között, szinte középen volt a 2. sír, s ettől kissé délkeletre, kb. 50–55 m-re, egymástól 3–4 m-re került elő a 4. és az 5. sír. A 6. sírtől kb. 90 m-re, délkeletre helyezkedett el a 3. sír.

A lelőhely jellegét a sírok közötti nagy távolság határozza meg; egy speciális temetőformáról, egy nagyobb területen szóródó temetkezésekből álló temetési körzetről van szó. A felgyői sírok tágabb környezetéből, a Duna–Tisza közéről, hasonló temetőtípusról van szó a Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya területén feltárt avar temető I. sírcsoportja (H. Tóth 1984, 11–12) és a Mélykút-Sánc dűlői temető korai sírjai (Kőhegyi–Marcsik 1974, 119) esetében, de tulajdonképpen a kunbányai sírokkal (H. Tóth–Horváth 1992) is hasonló lehet a helyzet. Ezeken kívül nem zárható ki, hogy a nagyobb sírszámú temetőkben előforduló néhány kora avar kori temetkezésből álló sírcsoport egy része is ebbe a körbe tartozik, de a temetőterképek hiánya miatt ez ma már biztonsággal nem dönthető el.

Az ilyen jellegű temetkezőhely nem ismeretlen a korszakból a Kárpát-medence más részén sem. A temetőtípusra („temetési terület”) elsőként Tomka Péter mutatott rá a börcsi sírok kapcsán (Tomka 2005), de a mintegy 3,5 ha területen elszórtan jelentkező öt avar temetkezést magányos sírként értelmezte (Tomka

² A feltáráson az Árpád-kori temetőn és az avar kori sírokon kívül még további 20 objektumból került elő humán csontanyag, köztük 12 szarmata sír vagy annak maradványa volt. A 3566. objektumban legalább 15–20 egyénhez tartozó csont került elő, melyek — a gödör elhelyezkedése alapján — valószínűleg az újkorban elpusztított Árpád-kori sírokból származtak.

2005, 160). Eszerint a Kisalföld, a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl magányos sírjait tekintette analógiaként (TOMKA 2005, 160–161) és Lőrinczy Gábor nyomán (LŐRINCZY 1996, 184) az így eltemetettek esetében pásztorkodó életmódra gondolt.

A Duna–Tisza köze vonatkozásában bizonyosan nem lehet és nem is szabad a magányos sírt és a nagy területen szóródó sírok alkotta temetési területet „összszemosni”. Két külön temetkezési-hely típusról van szó, melyek markánsan elkülöníthetők.

Ezen a területen a magányos sír a kora avar kor jellegzetes sírformája. Nemcsak a gazdag, vezéri sírok között találunk magányos temetkezéseket,³ de az átlagos gazdagságú temetkezések körében is számos példa ismert.⁴ Míg az előbbieknél valószínűleg a közvetlen környezetüktől távol, rejtve, titokban történt temetésről lehet szó, addig az utóbbiak esetében valóban kézenfekvő az életmóddal összefüggésbe hozni a magányosan megásott sírokat. Feltehetően az sem véletlen, hogy a magányos sírok a Kárpát-medencének a pásztorkodó életmódra leginkább alkalmas területein (Duna–Tisza köze, Kisalföld, Tiszántúl) jellemzőek (TOMKA 2005, 161).

A Duna–Tisza közén még a közép avar korszakban is megtaláljuk a magányos sírokat, bár egyelőre csak elszórt példákat ismerünk. A kora avar koriakhoz képest két lényeges különbséggel: csak gazdag temetkezéseket találunk köztük, és a fegyveres férfi sírokon⁵ kívül gazdag női sírok⁶ is ismertek.

A magányos síroktól eltérően a nagyobb területen elszórtan elhelyezkedő temetkezéseket olyan temetőként értelmezhetjük, ahol a sírok nem szoros rendben helyezkednek el. Egy-egy lelőhely esetében a tájolás és a temetési rítus egységessége alapján teljes joggal gondolhatunk az eltemetettek egy közösséghez való tartozására.

Ilyen jellegű temetkezési hely a Duna–Tisza közéről, a felsorolt kora avar koriakon kívül, a közép avar korból ezidáig egy ismert: Apostag II. Célkitermelőhelyen egymástól 40–60 m távolságban három, szegényes mellékletű (vascsat, vaskés, bogozó) férfisír került elő egy nagyfelületű feltáráson (BALOGH 2013, Kat. 5). Az elmúlt két évtized beruházásai kapcsán folyt nagyfelületű ásatások ellenére sincs több adat a

korszakból hasonló temetési körzetről, ezért vélhetően nem tévedünk, ha e temetőtípust a korszakban és a vizsgált területen már nem tartjuk jellemzőnek.

A temetési körzetek jellegüket tekintve a belső-ázsiai kora középkori kurgán sírmezőkhöz (Altynasar, Kokel, Kudyrge, Shut-Chol, stb.) hasonlóak, ahol feltehetően a halmos temetkezés következtében alakult ki a sírok szórt jellege. Ezek analógiájára a Kárpát-medencei temetkezőhelyek esetében sem zárhatjuk ki, hogy a sírok fölött egykor halmok lehettek, bár ezeknek nyomára egyelőre nem bukkantunk (vö. TOMKA 2005, 160).

A TÁJOLÁS

A felgyői sírok meridionális tájolásúak, irányításuk ÉNy–DK és attól északra, illetve nyugatra valamelyest eltérő. Ez a tájolás az avar kor első feléből csak kevés esetben fordul elő a Duna–Tisza közén,⁷ mert ebben az időszakban ezen a területen az ÉÉNy–DDK tájolás volt a meghatározó (BALOGH 2002, 295). Viszont ez a tájolás jellemző az avar kor második felében a sírok döntő többségére már az egész avar szállásterületen.

A 3. sír NyÉNy–KDK tájolású. Ez és a hozzá közel álló Ny–K tájolás eddig a Duna–Tisza közén csak a Duna menti 20–30 km-es sáv néhány lelőhelyén fordult elő.⁸ A 4. sír ÉÉK–DDNy tájolása pedig a Tiszántúl kora avar temetkezéseihez hasonló (CSALLÁNY 1939, 132; LŐRINCZY 1992, 164–165; LŐRINCZY 1998, 352).

A SÍROK FORMÁJA

A hat sírból három (3–5. sírok) egyszerű téglalap alakú aknasír. A 6. sír is aknasír, a láb felé szűkülő oldalú trapézforma, s a betöltésében elszíneződésként jelentkező koporsó is hasonló alakú volt. Ez a sírforma a Kárpát-medence legtöbb avar temetőjében felbukkan, általában csak igen kis számban. A lelőhelyünk-től légvonalban mindössze néhány km-re lévő Felgyő, Ürmös-tanyai avar temető kiemelkedik a hasonló sírformák nagyobb (15%) előfordulási arányával (BALOGH 2010, 224).

A 2. sír gödre szabálytalan ovális alakú, nem is sírgödörnek, inkább gödörnek tartható. Nyilvánvalóan

³ Bócsa (LÁSZLÓ 1976), Csengele-Jórárt (CSALLÁNY 1939), Dány-Dánysár (TETTAMANTI 1980), Kecel (LÁSZLÓ 1976a), Kecskemét-Sallai utca (H. TÓTH 1981), Maglód (GARAM 2005), Petőfiszállás (BALOGH–WICKER 2012).

⁴ Pl. Homokmégy-Székes 139. sír (GALLINA 2000, 21, 24, 13. kép), Kiskőrös-Csukástó (BALOGH 2002, 306, 13. kép), Szabadka-Mácskovics téglagyár/Subotica-ciglana Mačković (Srb) (BIBŐ-BIGE 1901; BIBŐ-BIGE 1902; BIBŐ-BIGE 1903), Szeghegy/Lovćenac (Srb) (ROEDIGER 1901), stb.

⁵ Ballószög (SZABÓ 1939), Szeged-Átokháza (CSALLÁNY 1948).

⁶ Ezer 7. lelőhely (KÖVÁRI ET AL. 2006, 22–23), de ide sorolható a Tiszántúlról a cibakházi sírlet is (LÁSZLÓ 1955, 239–252).

⁷ Dány-Dánysár, Kisszállás-Petőfi u. 15–17. (BALOGH 2002, 307–308, 16. kép), Petőfiszállás és a Bácsandrászállás-Moravica úti/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) (ADAM 2002, 30), illetve a Szeged-Fehértó A. (MADARAS 1995) temetők korai sírjai.

⁸ Pl. Budapest XXI. Csepel-Háros (Cs. SÓS 1961; NAGY 1998), Bugyi-Ürbőpuszta (BÓNA 1957), Kiskőrös-Rákóczi u. 49. (LÁSZLÓ 1940), Öregcserető (BALOGH 2002, 308–309) és Tass 38-as km-kő (BALOGH 2002, 310–311, 18. kép 4–5, 19. kép).

kicsi volt a gödör a bele temetett felnőtt férfi méretéhez képest, ezzel magyarázható, hogy a halottat diagonálisan helyezték a gödörbe, kissé zsugorított helyzetben.

Az 1. sír padmalyos kialakítású volt. A sírforma a Duna–Tisza közén csak bizonyos területeken és rövid ideig, a 7. század 3. harmadában, legfeljebb a 8. század elejéig fordult elő (BALOGH 2000, 114).⁹ Eddig egyelőre az egyetlen, késő avar kori előfordulása a bácsandrás-szállási temető öntött veretét tartalmazó 36. sírja (RICZ 1995, 474).

Ezzel az új felgyői adattal együtt a Duna–Tisza közéről 19 lelőhely 48 padmalyos sírjáról van információ (1. térkép, 1–2. táblázat).¹⁰

Az 1. sír esetében az akna jobb oldalában alakították ki a padmalyt. A sír aknája üres volt. Az üres akna a Duna–Tisza közén lévő padmalyos sírok markáns jellemzője, szemben a Tiszántúli kora avar kori sírjaival, ahol az akna az áldozati állatok helye, melyet fával, vagy bőrrel választottak el a padmalytól (LÖRINCZY 1994, 319). Egyébként a sír ÉNy–DK tájolása is jól beleillik a Duna–Tisza köze hasonló tájolású, padmalyos sírjainak sorába.

A sír a mellékletek alapján (tarsolyzáró, csonttű és csipesz, csonteszköz) nem illeszkedik a Duna–Tisza közéről eddig ismertté vált padmalyos sírok többségének horizontjába, leletanyaga a terület középső harmadában szórta elhelyezkedő, faragott csonttárgyakkal jellemezhető sírok közé¹¹ tartozik, amelyek a 7. század 2. negyedére, legfeljebb közepére keltezhetők.

A felgyői 1. síron kívül további három, kora avar kori padmalyos sír vált eddig ismertté a Duna–Tisza közéről. Felgyő, Ürmös-tanya mellett egy nagy kiterjedésű avar kori temető 222 sírja került feltárára, melyek között egyetlen padmalyos sír volt, a 83. sír. A sírban az akna jobb oldalán kialakított padmalyban nyugvó férfi melléklete ezüst kislemezgömbös fülbevalópár, 2 db szemesgyöngy, préselt gömbsorkeretes, pajzs alakú veretekkel, ovális verettel, 10 db fogazott szalagfonatos bronz kisszíjvéggel és sima nagyszíjvéggel díszített öv, vaskés, vasár, csont tarsolyzáró, bogozó és a bal válltól a combtőig nyúló vaskard volt (BALOGH 2010, 198, 28–29. kép). A leletegyüttes részben a fogazott szalagfonatos leletek köréhez tar-

tozik,¹² másrészt pedig a préselt gömbsorkeretes veretekkel a bócsai körhöz is kapcsolódik. Ezek alapján a 7. század 2. negyedére, legfeljebb közepére keltezhető.

A másik padmalyos sír a Kunpeszér-Felsőpeszéri úti homokbányában feltárt 31 avar kori sír közül a 2. sír, amelyet H. Tóth Elvira elhelyezkedése alapján sorolt a temető korai sírjai közé (H. TÓTH 1984, 14). A sírba egy 1,5–2 éves gyermeket temettek el, amelyből egy vascsaton, késtörödéken és okkerrögökön kívül egyéb lelet nem került elő.

Végül kora avar kori a Péterréve/Bačko Petrovo Selo, Čik (Srb) temető 116. padmalyos gyermeksírja is, melyben korai szemesgyöngyök voltak (BUGARSKI 2009, Сл. 71).

Az előbbieket alapján tehát finomíthatjuk a Duna–Tisza közén a padmalyos sírforma előfordulásáról eddigi megállapításunkat: ez a sírforma ezen a területen is felbukkan már az avar kor első felében is, igaz ma még csak szórványosan adatolható, de a fent felsorolt négy példa azt mutatja, hogy várható további korai padmalyos sírok előkerülése. A sírforma nagyobb arányú előfordulása a 7. század 3. harmadában, a 8. század legelején jellemző (BALOGH 2000, 114).

A HALOTTAK SÍRBA HELYEZÉSÉNEK MÓDJA, KOPORSÓHASZNÁLAT

Mind a hat sír esetében a halottakat hanyatt, nyújtott helyzetben temették el. A 2. sírban nyugvó férfi ettől kissé eltérő helyzete, behajlított lábai feltehetően azzal hozhatók összefüggésbe, hogy a gödör, melybe eltemették, rövidebbre sikerült, mint kellett volna.

Különös jelenség a 4. sírban, hogy a csontváz bal lábszára (a térdkaláccsal, a boka és lábujjcsontokkal együtt) a jobb könyök és a bal medencecsont között, ferdén helyezkedett el. Mivel a sír bolygatatlan volt, ezért rablással, dúlással semmiképpen nem magyarázható a csontok rendellenes helyzete. A csontokon vágásnyomok, sérülések nincsenek, ezért egyértelmű, hogy a bal lábszárat nem levágták, hanem lefejtették. A csontok helyzete alapján erre akkor került sor, mikor az inak még összetartották azokat. A csontváz bolygatatlan helyzete alapján a temetést követően nem sokkal, szándékos, feltehetően hitvilági okokkal összefüggő, posztmortális

⁹ Szemben a Tiszántúllal, ahol a kora avar temetőkben gyakori ez az összetett sírforma, de az avar kor második felében teljesen eltűnt a területről (LÖRINCZY 1992, 165; LÖRINCZY 1996, 181).

¹⁰ Továbbra is bizonytalanok a gátéri adatok, vö. LÖRINCZY–STRAUB 2006, 36. j. Ezeken kívül közvetett adatunk van padmalyos sírok előfordulására Újvidékről/Novi Sad (Srb) (DIMITRIJEVIĆ ET AL. 1962, 53–54, Abb. 1–4) és a fotók alapján valószínűsíthető, hogy ide tartoznak Dunacséb/Čelarevo (Srb) 270., 273., 273. és 279. sírjai (BUNARDŽIĆ 1985, Fig. 8. 24–26) is.

¹¹ Felgyő, Ürmös tanya 108. sír (BALOGH 2010, 39–40. kép), Szabadka-Mácskovics téglagyár/Subotica-ciglana Mačković (Srb), Szeged-Fehértó A 26. és 373. sír (MADARAS 1995, 17, Pl. 4, 51, Pl. 37).

¹² Fogazott szalagfonatos díszítés a Duna–Tisza köze kora avar leletanyagában a Felgyő, Ürmös-tanya 83. síron kívül 8 lelőhely 10 síregyüttesében fordul elő: Budapest XXI., Csepel (NAGY 1998, Taf. 130. B), Budapest XXI., Csepel-Háros 8. sír (NAGY 1998, Taf. 101), Budapest XXI., Csepel-Vízmű (ENDRŐDI–HORVÁTH 2002, 5. kép), Bugyi-Ürböpuszta 14. sír (BÓNA 1957, 33. kép 1–6), Csanytelek (KÜRTI 1990, 1. kép 3), Maglód 1. lelőhely 111. és 141. sír (RÁCZ TIBOR szíves szóbeli közlése), Petőfiszállás (BALOGH–WICKER 2012, 6. kép 3), Szeged-Fehértó A 3. sír (MADARAS 1995, Pl. 1) és Szolnok-Vegyiművek, Tripolitfoszfát üzem 2. sír (MADARAS 2009).

bolygatás történt, mely pl. Kelet-Európa számos régiójának kora középkori temetőinél is megfigyelt jelenség.

Ma a hazai kutatók többsége szkeptikus azzal kapcsolatosan, hogy a Kárpát-medence avar kori temetkezéseiből adatolt jelenségek, melyek elsősorban bolygatatlan sírokban a koponya hiányát, vagy másodlagos helyzetben való előfordulását jelentik, mennyiben interpretálhatók a halott megcsonkításaként. Ez részben érthető, mivel az adatok nagy része régi, elégtelenül vagy egyáltalában nem dokumentált temetkezésekből származik, melyek ma már nem ellenőrizhetők, s az antropológiai anyag vizsgálatára sincs lehetőség. Ugyanakkor a kétkedés részben abból is adódik, hogy ezeknek a jelenségeknek nincs racionális magyarázata, így elsősorban babonás szokásokkal hozható összefüggésbe, mely szintén „ingoványos” terület. Ennek ellenére nemzetközi szinten a posztmortális sírbolygatások kérdése meglehetősen jól kutatott.

Elsőként Horváth Tibor vizsgálta az avar temetkezések kirablását az üllői és a Kiskőrös-Város alatti temetőben, ezek között sorolta fel azokat az eseteket is, amikor a koponya hiányzott, de a váz egyébként bolygatatlan volt (HORVÁTH 1935, 56–57). László Gyula ezeket a koponya elrablásával hozta összefüggésbe, s szerinte a koponya megszerzése vagy a tetem szétválása volt az elsődleges célja azoknak a bolygatásoknak is, ahol az övet díszítő, jó minőségű veretek egy részét vagy egészét a sírban hagyták (LÁSZLÓ 1955, 96). Figyelt arra, hogy néhány kiskőrösi sírban (pl. 1., 58., 178., 180. sír, stb.) a csontváz épségben feküdt és a levágott koponya a medencére volt helyezve. Ezt a temetéskor vagy közvetlenül utána elvégzett csonkítást a koponyavarázslatokkal kapcsolta össze (LÁSZLÓ 1955, 97). A koponyarablással és a levágott koponya más helyre tételével Cs. Sós Ágnes (Cs. Sós 1955, 217–220) és Kovrig Ilona (KOVRIK 1963, 71–73) is foglalkozott. Valamennyi felsorakoztatott adat hitelessége és interpretálása a fentebb már említett problémák miatt megkérdőjelezhető.

Más a helyzet a Dunavarsányban előkerült egyik avar kori temetkezéssel. A 3. sírban fekvő férficsontvárról az ásatók megállapították, hogy a fejet erőszakkal leválasztották a nyakról és derékszögben kifordítva tették vissza. A lábfejeit is levágták tőből, s az egyiket a jobb combcsont közepén fektették át, a másikat a jobb lábszár mellé helyezték (TÖRÖK 1972, 183).

A dunavarsányi és a felgyői sír is szakember által feltárt és dokumentált, így ezek hiteles adatnak tekinthetők; mindkét esetben egyértelmű, hogy a halottak

megcsonkításáról van szó. A halottak csonkítására Európából az őskortól kezdve számos példa hozható,¹³ különösen gyakori jelenség az angolszász és a germán temetőkben,¹⁴ de a Kárpát-medence honfoglalás kori sírleletei közül is hozhatunk analógiát.¹⁵ Bálint Csanád mutatott rá, hogy a honfoglalás kori temetkezésekben ez a rítus a Felső-Tisza-vidéken és a Dél-Alföldön a leggyakoribb. Az előbbi térségben a kézfej, az utóbbiban a lábfej levágása mutat tendenciaszerű gyakoriságot (BÁLINT 1974, 75).¹⁶

A csonkításokat Jóna András bűncselekmény megtorlásával magyarázta (JÓNA 1914, 339), László Gyula szerint pedig e cselekmények mögött az a képzet állt, hogy a túlvilágon a törött, sérült dolgok ismét épek lesznek (LÁSZLÓ 1943, 59). Török Gyula a halott visszajárása elleni védelemmel hozta kapcsolatba (TÖRÖK 1973, 191). Mivel mai ismereteink szerint igen-igen ritkán adatolt jelenségről van szó, ezért a legvalószínűbbnek tényleg azt tarthatjuk, hogy mintegy így büntette a közösség a devianciát, s akadályozták meg a halott visszajárását.¹⁷

A felgyői 1., 4., 5. és a 6. sírban a halottakat koporsóban helyezték el, melyeknél a koporsó feltá és betöltése alapján deszkakoporsót alkalmaztak. A 4. sírból a koporsó jelentkezési szintjéből egy koporsókapocs töredék is előkerült.

Az elmúlt évtizedek hazai kutatásának eredményeként az egész avar korban általános gyakorlatnak tekinthetjük a koporsóba való temetést (TOMKA 1979, 77, 81–82; BÓNA 1979, 15–15; WICKER 1990, 49). A Duna-Tisza köze kora avar sírleletei közül kevésről áll rendelkezésünkre dokumentáció, rajz vagy fotó. A régebbi sírleírások sem sok információt hordoznak a temetkezési szokásokra vonatkozóan. A koporsó alkalmazására a gazdagabb temetkezések között (Kunbábony; Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya; Petőfiszállás) és az átlagos gazdagságú sírok sorában (pl. Tiszaalpár-Várdomb) is akad példa szép számmal. Az alpári 1. és 2. sírban — a felgyői 6. sírhoz hasonló — a fej felé kissé szélesedő deszkakoporsót (BALOGH 2002, 311–312), Kunpeszén egy esetben kapcsos, a többi esetben kapocs nélküli ácsolt koporsót írtak le (H. TÓTH 1984, 12), míg Petőfiszálláson csak a sárga homoktalaj barnás elszíneződéséből lehetett következtetni az egykori koporsó jelenlétére (WICKER 2000, 4). Bár az előkerülés körülményei miatt Kunbábonyban nem volt lehetőség a koporsóra vonatkozóan megfigyeléseket tenni, mindkét sír betöltéséből kerültek elő koporsókapcsok és pántdíszek, s párhuza-

¹³ A kelet-európai népvándorlás és középkori posztmortális bolygatások kérdését széles adatbázis alapján Valerij Sz. Fljorov foglalta össze monografikusan (FLJOROV 2008).

¹⁴ A téma módszertanilag is új szemlélettel bíró összefoglalásai MORRIS 1992; RAVN 2003; REYNOLDS 2009.

¹⁵ Pl. Kenéz 14. sír (JÓNA 1914, 319), Hencida 5. sír (LÁSZLÓ 1943, 50, 40. kép), újabban pedig Kiskundorozsma-Hosszúháthalom 100. sír (BENDE ET AL. 2002, 360).

¹⁶ A honfoglalás kori példákat a posztmortális bolygatás szempontjából tárgyalta TÜRK 2009.

¹⁷ A kérdéstről részletesen lásd TETTAMANTI 1975, 102–103!

maik alapján háztető alakú, vasalt koporsót rekonstruáltak (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 69–72, Abb. 33).

Bár a deszkakoporsó a közép- és belső-ázsiai pásztortnépeknél is általános gyakorlat volt, de a vaskapcsok alkalmazása — ami a Kárpát-medence korai avar sírjaiban ritkábban, a későbbiekben gyakrabban jelenik meg — helyi eredetű lehet (BÓNA 1979, 15).

ÁLLATCSONT A SÍRBAN

Az 1. és az 5. sírban került elő állatcsont, mindkét esetben a koponya mellől. Az előbbiben juh lábközépcsont, az utóbbiban lapockacsont volt.

EMBERTANI ADATOK

Mind a hat sírban felnőtt egyén nyugodott, a 6. sírban nő, a többiben férfi. Az 1. és a 6. sírban nyugvók mongolid típusúak voltak.

Közismert a Kárpát-medence avar kori népességében jelenlévő mongolid és mongoloid komponens. Nemeskéri János — elsősorban a Bartucz Lajos által említett mongolid és europo-mongolid temetőket (BARTUCZ 1934) újabbakkal (Kiskőrös-Vágóhíd és Budapest-Csepel) kiegészítve — megállapította, hogy a mongolid taxonómiai típussal jellemezhető temetőknek négy centruma van (Északnyugat-Dunántúl, Budapest és környéke, Kiskőrös és Bócsa, valamint Debrecen környéke), míg a mongoloid típus az Északkelet-Dunántúl és a Duna–Tisza köze temetőire jellemző (NEMESKÉRI 1955, 209–210, Fig. 59). Bár ebben az időben még leginkább csak az avar kor második felébe keltezhető temetők voltak használható adatok. Később Kiss Attila a kunbábonyi sír vizsgálata

A Duna–Tisza köze kora avar kori temetkezéseiből csak kevés adat van húsadományra vonatkozóan. A leggazdagabb temetkezések szinte mindegyikéből — pl. Kunbábony 1. sír (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 68–69), a kunpeszéri temető kora avar kori sírcsoportja (H. TÓTH–HORVÁTH 1984, 12) — került elő néhány állatcsont, általában juhcsont (*tibia* és csigolyák), de mindig csak egyféle. A kevésbé gazdag temetkezések esetében is gyakori melléklet a húsadomány, valószínű, hogy rangtól független, általános gyakorlattól lehet szó. A csontok sírban való helyzetében nem figyelhető meg következetes hagyomány, bár gyakrabban helyezték a koponya mellé.

kapcsán tekintette át és gyűjtötte össze — elsősorban Lipták Pál munkája alapján (LIPTÁK 1983) — azokat a lelőhelyeket, ahol kora és közép avar kori kísérelétekkel mongolid vagy mongoloid típusú antropológiai anyag fordult elő (KISS 1995, 139). Az akkor rendelkezésre álló adatok alapján helyes volt a megállapítása, miszerint az avar kor első felében a mongolidok és mongoloidok csak a Duna–Tisza közén fordultak elő. Természetesen e vizsgálatoknál az ismert avar temetők/temetkezések töredékének embertani feldolgozása állt rendelkezésre, s várható volt, hogy az újabb feldolgozások és újabb anyagok feltárása finomítja és pontosítja majd megállapításukat. Ma már nem csak a Duna–Tisza közéről tudunk kor avar kori mongolid és mongoloid típusú csontanyag előfordulásáról — bár kétségtelen, hogy a legtöbb lelőhely erre a területre esik¹⁸ —, de a Tiszántúlról is van adat a szegvár-ormodülői kora avar temetőből (FÓTHI ET AL. 2000, 192).¹⁹

A LELETANYAG ÉRTÉKELESE

A sírokból származó régészeti leletanyagban a 6. sír Mezőszilas-típusú csüngője és az 1. sír csonteszközei, s közülük is leginkább a csont tarsolyzáró alkalmas további vizsgálatra. A sírok többi lelete (vascsat, vaskés, hosszúkes, vascsiholó) általánosan elterjedt tárgytypusok, a 2. sír vastöredékei ismeretlen rendeltetésűek, kronológiai támpontot a temetkezések keltezéséhez nem adnak.

Az 1. és a 6. sírban volt vascsat, mindkettő jobbra nyíló helyzetben a jobb medencecsontnál került elő. Az utóbbi megsemmisült. Az 1. sír ovális karikájú, hosszú szíjszorító lemezű vascsatja textilövet kapcsolott össze.

A 2., 4. és 6. sírokból került elő vaskés, melyek a jobb kéztő közelében feküdtek. Az 1. sír 20,9 cm hosszú és 2,1 cm széles vaskése már inkább fegyver-

¹⁸ Kiss Attila gyűjtését az alábbiakkal egészíthetjük ki: Fajsz-Garadomb (BALOGH–KÖHEGYI 2001), Felgyő, Ürmös-tanya, Petőfiszállás, Szabadska-Szand pálya/Subotica-igraliste Sond (Srb) (ADAM 2002, 331).

¹⁹ Egyéb tiszántúli lelőhelyekről is származik mongolid és europo-mongolid típusú antropológiai anyag, azonban ezek egy része régi ásatások anyagában található, s ma már sírszám szerint nem azonosítható. A lelőhely mögött zárójelben a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékén lévő humán csontanyag nyilvántartási száma szerepel. Mongolid: Kiszombor B (7/1152.), Kiszombor M (11/2466.), Kiszombor O (431.5.), Klárafalva-Barna (3/414.). Az újabb ásatások közül a Kiszombor-Tanyahalom dűlő 16., 20., 25. és 30. sírjában fordult elő mongolid vagy mongoloid jellegű csontanyag.

nek, hosszúknak tartható, mely a bal combtól mellett volt.

MEZŐSZILAS-TÍPUSÚ CSÜNGŐ

A 6. sírból előkerült ezüst csüngőpár a Kárpát-medence avar kori leletanyagában igen ritka tárgytypus, a most bemutatott darabokon kívül mindössze négy példány ismert.²⁰

1. A legismertebb a mezőszilasi darab (*II. kép 5*), melyet 1905 novemberében vásárolt meg a Veszprémi Múzeum 6 krajcárért.²¹ Kísérő leletei nincsenek. Legelső ismertetése Rhé Gyulától származik, aki avar korinak határozta meg (RHÉ 1924, 72, 76–77, 4. tábla 9). Németh Péter csak felsorolta Veszprém megye kora avar leletei között és előkerülésével kapcsolatosan a Veszprém vármegyei Múzeum által az 1900-as évektől 1936-ig vezetett lelőhelykataszterre hivatkozott, de annak adatait nem ismertetette. A katasztert Laczkó Dezső és Rhé Gyula készítette és ebben Rhé bejegyzéseként a csüngő előkerüléséről pontosabb adatok vannak: Somogyi Józsefné háza területén, a Fő utca 145. sz. ház udvarán, a Cincára néző partoldalban, vályogvetés közben csontokat és elrozsdásodott vastárgyakat találtak, valamint egy arany csüngő kétfelé vált függő részét. A múzeum 1931–1932. évi tevékenységéről szóló jelentéséből derült ki, hogy Rhé Gyula megállapította az aranyfüggő találási helyét és hitelesítését tervezte, amelyre azonban nem került sor. Valószínűleg ekkor értesülhetett arról, hogy egyéb leletek is voltak a csüngő mellett. Mindenképpen óvatosságra int, hogy a csüngő múzeumba kerülése és Rhé helyszínelése között legalább 26 év telt el.

2. A rábapordányi csüngőt (*II. kép 6*) először Erdélyi István említette az avar kori, aranylemezből préselt, gyöngysorkeretes, kerek fülbevalók csoportjánál (ERDÉLYI 1982, 167), majd később Bálint Csanád is utalt erre Rábapordány-Guczi halom néven (BÁLINT 1995, 248). A csüngő lelőhelyét és a múzeumba kerülés körülményeit végül Tomka Péter tisztázta és közölte a tárgy fotóját (TOMKA 2008, 241, Abb. 12. 3; TOMKA 2008a, 104–105).

A csüngő párt 1926-ban találták a Ghiczy- (később Patyi-) dombon, és 1927-ben vette meg a Soproni Múzeum Patyi Györgytől. Valószínűleg a 19. század végétől az 1970-es évekig használt homokbányából kerülhetett elő, ahonnan egyéb avar kori leletek is származtak, amelyek alapján itt egy nagyobb sírszámú temető pusztulhatott el.

3. Kunpeszér község északkeleti határában egy homokdomb elhordását követően a bánya alján egy arany gúlacsüngős fülbevaló került elő. A bányában H. Tóth Elvira végzett ásatást, amely során 31 avar sírt és egy nagyobb sírszámú szarmata temetőt tárt fel. A lelőhely valószínűleg azonos azzal a Peszéradáccsal, ahonnan a szakirodalomban gyakran hivatkozott gazdagabb női sír is előkerült 1894-ben. A Ny–K irányba elterülő, legyezőszerűen nyíló, laza elrendezésű temető délkeleti szélé közelében fekvő 7. női sírban egy 40–45 éves nő nyugodott. Sírából néhány szemesgyöngy, vasár, vaskés és orsókarika került elő, valamint a koponya két oldalánál egy-egy aranyozott bronz csüngődísz (*II. kép 4*) feküdt bőrnyomok között.

4. Mélykút községtől Keletre, a Termő Kalász Tsz központi tanyaépületétől, a Mikó-majortól kb. 60–80 méterre, a Sánc-dűlő 184. sz. tanyától délre, 1959-ben silőgödör ásása közben embercsontok kerültek elő, s ekkor Kőhegyi Mihály 7 sírt tárt fel. 1968-ban az akkor már Béke Tsz dózerolásba fogott ugyanitt, s e munka során további 47 sír feltárására került sor. Évekkel később, villanyvezeték oszlopainak ásásakor még két sír került elő, amelyekről azonban nincs adatunk. A teljesen feltárt temető 54 sírából 49 temetkezés avar kori, 5 késő szarmata–hun kori. A temető közepén került elő a 14. sír, amelyben egy Mezőszilas-típusú arany csüngő (*II. kép 3*) volt. A sírből vascsat, vaskés orsógomb és vastöredékek kerültek elő, valamint állatcsontok és tojás.

A Kárpát-medencei öt csüngő közül három lelőhelye esik a Duna–Tisza közére, kettő pedig a Dunántúl északi felére. Az utóbbiak szórványok, de minden valószínűség szerint azok is női sírből származhatnak, mint Duna–Tisza közti társaik. A rábapordányi, kunpeszéri és a felgyői darabok párosak, a mélykúti sírt dózerolás során bolygatták, s valószínűleg ezzel magyarázható, hogy csak az egyik csüngőtag került elő. Az öt csüngő méretben három csoportra válik szét: a rábapordányiak a legnagyobbak (6,3–6,4 × 4,55–4,7 cm), a mezőszilasi és a kunpeszéri darabok közel egyformák (4,3 × 3,5–3,2 cm), a felgyői és a mélykúti csüngők viszont sokkal kisebbek (2,3–2,4 cm). A csüngők mindegyike egyedi, de mégis hasonlítanak egymásra. Leginkább a felgyői darab lóg ki a sorból: részben anyaga miatt, mivel rossz minőségű ezüstlemezéből készült, részben pedig amiatt, hogy pereméről hiányzik a préselt gömbsorkeret.

A Mezőszilas-típusú csüngők több csüngőtípussal is kapcsolatba hozhatók. A Kárpát-medencei darabok

²⁰ A csüngőtípus átfogó elemzését lásd BALOGH 2012. A tanulmány tartalmazza a Kárpát-medencében eddig ismert példányokat részletesen, ezért itt ennek ismételésétől eltekintek.

Erdélyi István Ösküriről is említ egy példányt ugyancsak hivatkozás nélkül, s így ellenőrizhetetlen. Az ösküi temetőben ilyen tárgy nincs, vö. RHÉ–FETICH 1931.

²¹ Laczkó Dezső Múzeum (Veszprém), Szerzeményi napló 1218. sz. tétel.

legjobb analóg példánya Kudyrge 4. sírjából származik, amelyre már Joachim Werner felhívta a figyelmet (GAVRILOVA 1965, Tab. 9. 3–4; WERNER 1966, 314, Taf. 3, Abb. 18). A felgyői példánnyal pedig méretben és formában egyaránt rokonítható a felső Ob mentén fekvő odincovkai egyik sírból származó, 4–5. századi csüngőpár, amely bronz lemezből készült és díszítetlen (GRJAZNOV 1956, 109, рис. 18).

A csüngők formája antik hagyományokat mutat, hiszen a Mediterráneumból jól ismertek azok a félhold alakú fülbevalók, melyek szélén szintén gömbsorkeret fut. Tipológiai előzményükként azonban inkább a kora középkori sztyeppe különböző, félhold alakú csüngői jöhetnek szóba: rokoníthatók a Krím környéki, hun kori, almandin betétes és granulációs fülbevalókkal és csüngőkkel (ZASECKAJA 1994, рис. 11), és azzal a granulációdíszes, kerek csüngőtípussal is, amelynek mindössze két példánya ismert eddig, a Morskoj Čulek folyó mellől (TOLSTOJ–KONDAKOV 1890, 140–142, рис. 166–171; ARTAMONOV 1962, 77; ZALESKAJA ET AL. 1989, 19–21, рис. 20–21) és Verhnye-Kurmoyarskayából (ZASECKAJA ET AL. 2007, рис. 57. 3). Ezeken kívül a Kárpát-medencei csüngők a granuláció és a rekesz-utánzatok révén kapcsolatba hozhatók a Fekete-tenger környékéről származó, késő antik hagyományú, kerek, granulációdíszes és rekeszes koltokkal is.

Először Bálint Csanád bővítette a mezőszilasi csüngő párhuzamainak körét egy Kercs környékéről a British Múzeumba került példánnyal, melyen a granulációk mellett, a csüngő közepén félhold alakú, hullámos falú, több részre osztott rekesz van (BÁLINT 1978, 203, Fig. 15. 4). Ehhez egészen hasonló darabok szerepelnek a Šukin-gyűjteményben, bár lelőhelyük, előkerülésük körülménye nem ismert (MEROWINGERZEIT 2007, 332–333).

További granulációdíszes, rekeszes csüngők sorolhatók még az analógiák közé. 1892-ben a Felső-Kubány vidékén, Mihaelsfeldnél²² egy aranylánc és rajta három arany medallion került elő. A láncot I. Iustinus és I. Iustinianus 527-ben vert közös verete zárta (ZASECKAJA 1996, 82).²³ A lánc negyedik csüngője 1895-ben került elő. K. E. Dumberg végzett hitelesítő ásatást 1893-ban, amely során csont markolatú vaskés, bronztükrő, különböző arany díszítmények mellett egy pár arany csüngő is előkerült. A helyi lakosok elbeszélése szerint egy ezüstfibula és egy csat is tartozott a síregyütteshez. Nagy valószínűséggel valamennyi lelet egy női temet-

kezésből származik (ZALESKAJA ET AL. 1989, 21–22, рис. 33–34; MEROWINGERZEIT 2007, 312–313).

Nyugatabbra, a Volga és az Azovi-tenger között, Novopokrovkából származó, hasonló csüngő szerepel Oleksij V. Komarnál (KOMAR 2006, рис. 24). A granulációkkal és almandin lapokkal díszített csüngőkön két-két, a tengelyre merőleges állású hurokfül van, amelybe rekeszekkel díszített, korongfejú szegek voltak fűzve. Ugyancsak Novopokrovka lelőhely alatt a Platar-kollekció darabjai között is szerepel egy pár, az előbbiekhöz nagyon hasonló, azonban kisebb csüngő (5 × 3,9 cm), melyek 1995-ben kerültek elő (ARHINOVA ET AL. 2004, 224).²⁴

A felsorolt, granulációdíszes és rekeszes csüngők közös jellemzője, hogy a csüngő-párok minden esetben eltérő mintázatúak, oldalaik egyenes síkokkal határoltak, és amelyiken megvan a függesztőfül, azokon mindig kettő van, melyek a csüngő tengelyére merőlegesek. Egyes példányoknál ezeket is granulációk vagy utánzatok díszítik. Ezeket a páros hurkokat általában a csüngők jellemzőiként tartják számon (GARAM 2001, 33).

Valószínűleg ezekkel a koltokkal egy tipológiai előzményre vezethetők vissza, de más irányú fejlődés eredményének tarthatók az Ufából származó kerek csüngők (AHMEROV 1951, рис. 36. 1–3). 1936-ban a Baskír Orvostudományi Egyetem egyik épületének alapozásakor három sír (férfi, nő és gyermek sír) került elő, de sajnos a sírokról sem rajzok, sem részletes leírás nem maradt. A 2. sír, amely ÉK–DNy tájolású volt, egy 25–30 éves nő temetkezését tartalmazta. A leletanyagban medalionok, csepp alakú csüngők, áttört korongok, arany fülbevaló, ezüstözött bronz karperec, 2 db arany szíjvég, öntött ezüst, korong alakú veretek, tükrő, piperekanál, 2 db ezüstözött bronz cipőcsat és háromkaréjos lábbeli veretek, a halotti leplet díszítő ezüst flitterek voltak, valamint a két, egészen nagyméretű (9,5 × 8,8 cm) arany kolt (AHMEROV 1951, 126–131, рис. 36. 4, рис. 37–40). Ezek filigránokkal, granulációkkal és színes kőberakásokkal díszítettek, de nem egyformák. Függesztő tagjuk hiányzik.

A bemutatott párhuzamok azt sejtetik, hogy a félhold, illetve kerek alakú koltok, amelyek granulációkkal és rekeszekkel is díszítettek, főként a Pontus-vidéken terjedtek el és valószínűleg a 6. század 2. felében működő, bizánci befolyás alatt álló, erős késő antik hagyományú, helyi műhely termékei voltak.

²² Anatolij K. Ambroznál a csüngők lelőhelyeként Dzsiginjskoje szerepel (AMBROZ 1971, рис. 8. 9).

²³ Az első közlésben Vladiszlav V. Kropotkin I. Iustinianusnak tulajdonította a solidust (KROPOTKIN 1962, 21, Nr. 9, Abb. 14), s ezt vették át Vera N. Zaleskaják is (ZALESKAJA ET AL. 1989, 21). Somogyi Péter szerint Irina P. Zaseckájának van igaza az érmet illetően, melynek pontos meghatározását (MIB 2c, Offizin 10) *Ein Solidusfunde des 7. Jahrhunderts in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* c. kéziratának 6. jegyzetében hozza. Somogyi Péternek köszönettel tartozom a kéziratok munkájára való hivatkozás lehetőségéért.

²⁴ A gyűjtemény több darabját az ukrán szakemberek hamisítványnak tartják. Oleksij V. Komar szóbeli közlése alapján az aranytárgyak döntő többsége nem eredeti darab, a gyűjtők számára készített, nagyon jó minőségű utánzat. Mivel a csüngők esetében legalább lelőhely szerepel, ezért vállalva annak a kockázatát, hogy itt is hamisítványról van szó, használtam föl az adatot.

A Kárpát-medence Mezőszilas-típusú csüngőinek viseleti módjáról megoszlanak a vélemények. Rhé Gyula fülbevalóként határozta meg (RHÉ 1924, 76–77), s következetesen így említi Joachim Werner (WERNER 1966, 314) és Bálint Csanád (BÁLINT 1978, 203, 205) is. Antonina A. Gavrilova és az ő nyomán Roman Kenk is, a kudyrgői darabokat koltként, azaz csüngőként írta le (GAVRILOVA 1965, 22; KENK 1982, 56). Bóna István is az arc két oldalán fityegő csüngődíszként értelmezte a mezőszilasi példányt (BÓNA 1971, 240).

A csüngők fülbevalóként való értelmezése ellen szól, hogy egyik esetben sem tartozott hozzájuk fülbevaló karika, illetve az a tény, hogy a hitelesen feltárt, bolygatatlan kudyrgői 4. sírból származó hasonló daraboknál hiányzik a felfüggesztésre szolgáló füleknek még a nyoma is. Ugyanakkor ebből a sírból előkerültek az „igazi” fülbevalók is: a koponya mindkét oldalánál egy-egy kislemezgömbös fülbevaló volt.

A rábapordányi darab pereme hiányos, de a kunpeszéri, mélykúti és mezőszilasi daraboknál szerencsés véletlen folytán, a töredékesség ellenére is maradt meg olyan részlet, amely alapján viselésük módjára következtethetünk. A kunpeszéri és mezőszilasi csüngők-nél a felső, félhold alakú bevágás két oldalán, a lemezek elkalapálásával — a mezőszilasi csüngőn félkör, a kunpeszérin háromszög alakú — fület alakítottak ki. Ezekben bronz szegecs-töredékek maradtak meg. Ez világosan mutatja, hogy ezeket a csüngőket valószínűleg vastagabb anyagra, talán bőrre szegecselték fel. Erre utal, hogy a kunpeszéri sírban a csüngőknél szerves anyagtól származó elszíneződést figyeltek meg, illetve ezt valószínűsíti, hogy a mezőszilasi csüngő egyik szegecsének végére bronz lemezből kinyírt, négyzet alakú ellentett-lemezt húztak.

Más a helyzet a mélykúti darabnál. A csüngő pereme sérült, de mindkét oldalon jól látszódik az öt-öt apró lyuk, amivel felerősítették, valószínűleg felvarrták valamilyen vékonyabb anyagra, talán textilre.

E díszeken megfigyelhető szerkezeti megoldások egyértelműen igazolják, hogy a Kárpát-medencei csüngők esetében elvethető a fülbevalóként való értelmezés. Valószínűleg Bóna Istvánnak van igaza, aki az arc két oldalán lévő csüngődíszekre gondolt.

A felgyői csüngők esetében nehezebb a dolgunk a díszek töredékessége miatt. Az egyik darab belső oldalára két bronz pánttöredék van felforrasztva (11. kép 1), amelyek valószínűleg fülek voltak. Talán a kunpeszéri és a mezőszilasi darabokhoz hasonlóan e fülek segítségével voltak a csüngők felfüggesztve, de arra nézve, hogy varrva, szegecselve vagy csak fűzve voltak-e, nincs adatunk (11. kép 2).²⁵

A mezőszilasi csüngőt már Rhé Gyula is az avarokhoz kötötte (RHÉ 1924, 76). Csallány Dezső a 7.

századra keltezte (CSALLÁNY 1956, 162). Németh Péter a darabot a kora avar leletek között sorolta fel (NÉMETH 1969, 154). Részben a kudyrgői és az odincovkai példákra hivatkozva Bóna István a legkorábbi avar hagyaték belső-ázsiai rétegéhez tartozónak vélte (BÓNA 1971, 240), s ezt követve elfogadottá vélte a 6. század 3. harmadára való datálás. Kezdetben Bónával egyetértett Bálint Csanád is (BÁLINT 1978, 203), majd később rámutatott a belső-ázsiai eredeztetés valószerűtlenségére, s ezzel a korai keltezés bizonytalanságára is felhívta a figyelmet. Felvetette, hogy a pannoniai darabok bizánci előképek alapján helyben készültek (BÁLINT 1993, 204–205; BÁLINT 1995, 248–250), bár meg kell jegyeznünk, hogy Bizáncból mindmáig sem a konkrét előképek, sem a viselet, amelyhez tartozhattak, nem ismert. Erdélyi István egyes közép-ázsiai és Volga-menti kifli alakú, köbetétes példányokra hívta fel a figyelmet (ERDÉLYI 1982, 167–168), amelyek azonban a vizsgált csüngőknek csak távoli rokonai lehetnek. Míg a granulációs és rekeszes koltok gyártása a bizánci kézen fekvő városok vonzáskörzetére lokalizálható, a hazai csüngők esetében a Kárpát-medencén kívüli, technikai és formai párhuzamok — Kudyrgé kivételével — hiányában, valamint a díszítések stíluskritika vizsgálata alapján tényleg valószínűbbnek látszik a helyi készítés. A csüngők a peremükön lévő gömbsorkeret, a préseléssel utánzott granulációk és rekeszek alapján összekapcsolhatók egyes bizánci, vagy bizánci ihletésű, kora avar tárgytipusokkal; a préselt kerek boglárók legkorábbi csoportjával: a gömb vagy gyöngysorkeretes, antik mintakincsű, rekeszutánzatos darabokkal (BALOGH 2000, 224: kerek I/a csoport), a Szentendre-típusú piramiscsüngős fülbevalókkal, a préselt gömbsorkeretes övveretekkel és ezeken keresztül az álcasatos körrel is. Joggal vetődött fel e tárgytipusok Kárpát-medencei gyártása, részben a Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű, ovális alakú, gömbsorkeretes préselőmintája (GARAM 2001, Taf. 36. 2, Taf. 139. 7), részben a préselt boglárók és a keszthelyi korongfibulák hasonlósága alapján. Ez utóbbiak esetében valószínű, hogy egyes darabok antik hagyományokat őrző pannoniai műhelyben, vagy műhelyekben készülhettek (BALOGH 2000, 226). Ezekkel egy műhelyben készülhettek a Mezőszilas-típusú csüngők is. A helyi készítést sejteti a rábapordányi darabokkal együtt a múzeumba került néhány, a csüngő préselt gömbsorához hasonló, azoknál nagyobb mintázatú töredék is, ami talán a használat során megsérült lemezek javítására szolgált.

A csüngők keltezése nehézségekbe ütközik. Az alkalmazott technika és a motívumok alapján nem kétséges kora avar kori datálásuk, de nem tartoznak a legkorábbi lelethorizonthoz. A dunántúli darabok

²⁵ A keleti párhuzamok rekonstrukciós lehetőségeiről és viseletük módjáról részletesen lásd 20. j.

(Mezőszilas és Rábapordány) szórványként kerültek elő. A Duna–Tisza közéről származó példányok ugyan régész által feltárt sírból származnak, azonban kísérő leleteik nem nyújtanak támpontot a datáláshoz. Mindhárom sírt legfeljebb a tágabb környezetük alapján keltezhetjük. Kunpeszéren egy laza szerkezetű kora avar temetőt részben fedett egy soros elrendezésű, késő avar temető. A 7. sír, amelyből a csüngő előkerült, a kora avar kori sírok csoportjába tartozott. Ezt a sírcsoportot a gúla- és nagylemezgömbös fülbevalók, az apró kerek pitykékkal és gömbsorkeretes rozetákkal díszített övek, az arany- és ezüst szerelések, P-füles kardok jellemzik. S ezek alapján, valamint a kunbábonyi sírral való egyértelmű hasonlósága alapján H. Tóth Elvira a temető nyitását a 7. század 2. harmadától feltételezte (H. TÓTH 1984, 18). Ez összhangban van a kunbábonyi sír elfogadott, 7. század közepső harmadára való keltezésével (BÓNA 1984, 324; KISS 1995, 134).²⁶ A Mélykút-Sánc dűlői temető nyitását a préselt, apró pitykékkal díszített, sok-mellékszíjjas övek, nagylemezgömbös fülbevalók alapján ugyancsak a 7. század 2. negyedére, közepe tájára tehetjük. Felgyőn a 6. női sírban a csüngőkön kívül csak egy ismeretlen vastörredék volt. Az 1. sír csont tarsolyzárója ugyancsak a temetkezések kora avar korra való keltezését valószínűsíti. A rendelkezésünkre álló adatok alapján tehát a Kárpát-medence Mezőszilas-típusú csüngőit a kora avar kor második felére, a 7. század közepső harmadára keltezhetjük a technika és a mintakincs, valamint a tágabb leletösszefüggések alapján. A Kárpát-medencei csüngők kísérőleletei és előkerülésük körülményei miatt ma még nem áll rendelkezésünkre elegendő adat annak megállapítására, hogy a csüngők között méret és a díszítés tekintetében is megmutatkozó különbségek mögött húzódik-e meg kronológiai különbség.

CSONT TARSOLYZÁRÓ

Az 1. sírban a jobb medencecsont alsó szélénél, vízszintes helyzetben került elő a juh bordából csiszolt, két végén lekerekített, kerek lyukkal átütött, egyik hosszoldalánál íveltlen becsiszolt oldalú csontlap (6. kép 2). A lyukaknál függőleges kopásnyomok keletkeztek a használat közben.

Ez a tárgytypus a csontból készített példányok mellett, öntött bronz formában is megtalálható többségében kora avar kori férfisírokban, ritkábban női temetkezésekben.²⁷ A tárgytypus korai keltezése mellett szól a Kecskemét-Sallai utcai sírlelet karikás markolatú kardja és nagylemezgömbös arany fülbevalója, vagy

a várpalotai 192. sír pipereeszközei, melynek analóg darabjai a 609–610-ben vert Focas éremmel keltezett szentendrei 3. sírból ismertek (BÓNA 1983, 7. kép 5–6). Előfordul későbbi leletegyüttesekben is, mint pl. a II. Constans és IV. Constantinos 654–659 között vert solidusával keltezett Szeged-Makkoserdő 24. sírban (SALAMON 1995, Pl. 2), vagy a regölyi 188. sírban, melyben griffes veretek voltak (HAMPEL 1905, Taf. 200. 16).

László Gyula a Homokmégy-halomi 141. sír díszített, egyik végén lekerekített és átlukasztott, a másik végén kétágú — szerinte tudatosan ilyenre faragott — csonteszközt szíjhasítónak rekonstruálta a néprajzi párhuzamok alapján (LÁSZLÓ 1940a, 95–98). Erdélyi István a jánoshidai 26. sírban, a halott jobb medencéjén előkerült bronz példányt jítegez zárótagjának tartotta, annak ellenére, hogy a sírban nem volt íj (ERDÉLYI 1958, 67). A Kecskemét-Sallai utcai férfi sírban szintén a jobb medencelapát szélén előkerült, korongos végű bronzpánt tarsolyzáró funkcióját H. Tóth Elvira határozta meg (H. TÓTH 1981, 144–147). Közéleben csiholó, kova, pasztagyöngy és 4 db összehajtott ezüst szíjvég volt. A tárgytypus tarsolyzáróként való alkalmazásáról több rekonstrukció is készült (VIDA 1996, 7. ábra; UENZE 1992, Abb. 16).

A felgyői sírból származó csontlemez elhelyezkedése és a közelében fekvő egyéb csonteszközök alapján ugyancsak a tarsollyal hozható összefüggésbe. *In situ* helyzetben volt, vagyis a csontlap vízszintesen feküdt, a becsiszolt hosszoldala a lábak felé esett. Azonban a két lyuknál jól látható kopásnyomok alapján — melyek csak nagyobb és folyamatos erőnyomás hatására keletkezhetek — esetleg ebben az esetben más funkciója is lehetett, mint a tarsoly zárása: a csontlemez merevítőként szolgált a tarsolyt tartó szíjjak számára (6. kép 3). A kopásnyomok mindössze 3–4 mm szélességűek. Elképzelhetőnek tartom, hogy a tarsoly, vagy táskák egy keskeny bőrszíj segítségével volt az övre függesztve, s a csontból készített vékony — sérülékeny és nem nagy teherbírású — csontlemez feladata az volt, hogy biztosította a szíjakkal egymástól való kellő távolságát.

A felgyői sírhoz hasonlóan érdemes elgondolkozni azon, hogy a Kölked-Feketekapu B. 457. sírban a két végén átlukasztott, enyhén ívelt, bronz lemezből készített tárgy (KISS 2001, Taf. 84. 6) biztosan tarsolyzáró volt-e, mert a sírban Pápa-típusú bizánci tarsolycsat (KISS 2001, Taf. 84. 7) is volt.

A Kárpát-medence avar kori leletanyagában előforduló csont tarsolyzárók teljes körű anyaggyűjtését és tipológizálását Bendeguz Tobias végezte el (TOBIAS 2011). A felgyői 1. sír példánya az egyik hosszoldal jellegzetes

²⁶ Legutóbb, a maglódi sír kapcsán az álsatos kör keltezésének problematikáját Garam Éva foglalta össze (GARAM 2005), megállapításai megérősítik korábbi állásfoglalását (GARAM 2000, 219).

²⁷ Pl. Kölked-Feketekapu A 325. sír (KISS 1996, Taf. 69), Környe 138. sír (SALAMON–ERDÉLYI 1971, Taf. XIII. 8), Várpalota-Gimnázium 192. sír (ERDÉLYI–NÉMETH 1969, XI. tábla 4).

tagolása alapján az 1. típus (két végén lekerekített és átlukasztott darabok) „g” altípusába sorolható, melyben a mi példányunkon kívül mindössze négy darab²⁸ tartozik, melyek szintén férfi sírokból származnak.

CSONTESZKÖZÖK

Az 1. sírba eltemetett férfi mellékletei között három csonteszköz volt, a tű és a csipesz a jobb combtőnél került elő, a mellettük fekvő „tarsolyzáró” alapján egyértelműen a tarsolyban voltak elhelyezve (6. kép 2). A harmadik eszköz, egy hosszú, megmunkált állatbordából készített tárgy a bal combtő külső oldalánál, a tokban tartott vaskés mellett hevert (7. kép 4), s azzal együtt valószínűleg az övre volt felakasztva.

Csonttű. A ló vagy marha lábcsontijából hasított tű (7. kép 1) gondosan megmunkált darab, felső, kiszélesedő vége csúcsosan végződik, szabályos kerek lyukkal átfúrt. Az avar emlékanyagra a rövidebb, vashól készített, általában tűtartóban, ritkábban tarsolyban hordott tű a jellemző. Gyakrabban fordul elő női sírokban, de gyermek- és férfisírokban sem ritka. Ezzel szemben a bronzból²⁹ és a csontból készült varrótüket a korszak ritka leleteinek számítanak. Ezek általában hosszabbak (7–10,7 cm), mint a vas példányok.

A Kettőshalmi dűlő 1. sír gondosan kivitelezett, csúcsos fejű tűjéhez hasonló a Gyoma 264. lelőhely kora avar kori 3. női sírjából — másik két, töredékes csonttű társaságában — (SOMOGYI 1997, Abb. 5. 11–13) és a Vác-Kavicsbánya temető 343. gyermeksírjából (TETTAMANTI 2000, Taf. 18. 343: 2) került elő. Ezekon kívül még egy lelőhelyről ismert csontból készített tű; a Felgyő-Ürmös tanyai temető területéről származó szórvány darab, melynek fejrésze letört (BALOGH 2010, 98. kép 7).

A Kárpát-medence területéről germán környezetben is csak egyetlen előfordulását ismerjük; Tamási-Csikólegelő langobard temető 18. női sírjában, a bal kéz mellett egy 10 cm hosszú, madárcsontból készített tű került elő (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 63. 18: 16).

A publikált avar kori települések anyagában egyelőre nem bukkant fel ez a tárgytypus. Ugyanakkor a Felgyő-Kettőshalmi dűlőben feltárt 11,3 ha kiterjedésű, hosszú életű, intenzív avar kori település leletanyagában 10 db is van (1. kép),³⁰ a többségében töredékes példányok között csúcsos és egyenesre vágott végű, ép darabok is találhatók. A telepennyagban 142 db csonteszköz

1. kép. Csonttűk a Felgyő-Kettőshalmi dűlő avar kori telep anyagából. 1: 1323. obj.; 2: 1564+3590. obj.; 3: 575. obj. M: 1:1.

Fig. 1. Bone needles from the Avar period settlement at Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Feature 1323; 2: Feature 1564+3590; 3: Feature 575. Scale 1:1

fordul elő, köztük a tük (7%) mellett 58 db ár (40%), 14 db dörzscsont és simító (9,8%), tűtartó, szíjvég, orsókarika, vésők, kalapács, csontnyelek, üllők, félkés anyagok vannak. Jelentős továbbá a használati nyomokat mutató csont hulladék mennyisége is. A tük közül 6 házból, 2 gödörből és 1-1 kútból és árok betöltéséből került elő. Valamennyi sertés fibulájából készült, a csontok *diaphysis* részét faragták hegyesre, és a *proximalis* részen fúrták át őket (KÖRÖSI 2010, 113). A csonteszközök tartalmazó objektumok nagyobb része a település 7. század közepe táján induló, korábbi fázisához tartozik.

Csont csipesz. Közvetlenül a csonttű mellett került elő a marha bordából készített csipesz. Az avar kori leletanyagban ezen kívül mindössze még egyetlen csont példány található, az Óbecse-Pionir utca/Bečej-ul

²⁸ Dormánd-Hanyipusztá, szórvány (SZABÓ 1966, 44. VIII. tábla 3), Homokmégy-Halom 141. sír (GARAM 1975, Fig. 12), Jászapáti-Nagyállási út 1. sír (MADARAS 1994, Taf. I. 1: 1) és Környe 17. sír (SALAMON–ERDÉLYI 1971, 15. Taf. 2).

²⁹ A teljesség igénye nélkül pl. Alattyán 560. (KOVRIK 1963, Taf. XXXVI. 560: 45) és Pókaszeptk 73. sír (Cs. SÓS–SALAMON 1995, Pl. VIII. 73: 1). Gepida környezetből lásd Baráthely/Bratei (Ro) 3 244. (BÁRZU 2010, Taf. 40. 244: 6) és Knin (Hr) 39. sír (VINSKI 1991, Tab. VIII. 12).

³⁰ Az avar kori települést monografikus formában a Szerző dolgozta fel, Balogh Cs.: *Egy falu a sötét időkben. Avar kori település Felgyő-Kettőshalmi dűlőben*. Szentes, in press. A szármata és az avar kori csonteszközök meghatározását és feldolgozását Körösi Andrea (Magyar Mezőgazdasági Múzeum) végezte el, előzetes eredményeit lásd KÖRÖSI 2010. Az alábbi objektumokból származik csonttű: 220., 566., 575., 632., 911., 1323., 1564+3590., 2343., 2852. és 3668. A leletek a Koszta József Múzeumban (Szentes) 2007. 8. 35147., 35150., 35153., 35175., 35195., 35256. leltári számokon találhatók.

2. kép. Csont csipeszek. 1: Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír; 2: Óbecse-Pionir u./Bečej-ul. Pionirska (Srb) 24. sír. M: 1:1.

Fig. 2. Bone tweezers. 1: Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 1; 2: Óbecse-Pionir u./Bečej-ul. Pionirska (Srb), Grave 24, scale 1:1

Pionirska (Srb) 24. sírból előkerült, a felgyőinél jóval gyengébb megtartású darab (2. kép 2).

Az óbecsei feldűlt kora avar kori férfisír érdekessége a csont csipeszen kívül, hogy a temetés rítusát és leletanyagát tekintve is eléggé kilóg a feltárt temetőrésztől többi sírja, sőt az egész Duna–Tisza közü terület kora

avar kori temetkezései közül. A sírba, valószínűleg a halott felett kialakított deszkafedélre felszerszámozva részleges lovat fektettek (ANTONIH 2012, 15). Ez a temetkezési szokás ezen a területen teljesen ismeretlen, a tiszántúli kora avar kori népesség temetkezési szokásai felé mutat. Ugyancsak idegen a Duna–Tisza közü emlékanyagtól a sír koponya felőli végében talált, világosszürke, gepida jellegű edény (ANTONIH 2012, cl. 59), melyet a forma, a technológia és a díszítés alapján Vida Tivadar a pannoniai bepecsételt edényekhez kötött (VIDA 1999, 37).³¹ Nem a jól ismert rojtos végű a sírból származó, vékony ezüst lemezből préselt háromkaréjos lószerszámveret sem, hiszen a negyedik oldalon is egy, a többinél nagyobb, ívelt karéj van (ANTONIH 2012, T. IX. 11). A veret párhuzamait a zamárdi 1233. sírban (BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 140. 1233: 17) és Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont lelőhely kora-közép avar kori temetőjében (TOMKA 2008b, 126) találjuk meg.

Csonteszköz. (Íjas tűzgyújtó?). Az övről a baloldalon lelőgő, marha bordából készített eszköz (5. kép 3) analógiáját sem a Kárpát-medencéből, sem azon kívüli területről nem ismerem. Gondosan megmunkált tárgy, mindkét vége lekerekített, a felső, keskenyebb vége el is vékonyított. A két végész tengelye egymásra merőleges. Mindkét véget egy-egy ovális alakú lyukkal átfúrták. A lyukaknál megfigyelhető kopásnyomok gyakori, erőt kifejtő használatra utalnak.

E csonteszköz legjobb párhuzamát a néprajzi anyagban az íjas tűzgyújtók (tűzfűró, tűzeke, tűzfűrés) között találjuk meg (MNL 5). Ezek analógiájára a felgyői csonteszköz használatát a következőképpen képzelhetjük el: A két végébe beakasztottak egy bélből vagy idegből készített húrt. Az így kialakított íjat egy kihegyezett fa orsóra hurkolták, arra merőlegesen állt. Az orsót egy vízszintesen elhelyezett puhafa vájátába vagy repedésébe állították és gyors, fűrészelő mozdulattal dörzsölték. A fafelületek összezsírozódása során keletkezett az a parázs, amit gyújtóként használhattak (5. kép 5).

A SÍROK KELTEZÉSE

A Felgyő határában feltárt 6 sír datálásához viszonylag kevés fogódzót találtunk: az 1. sír csont tarsolyzárója és a 6. sír Mezőszilas-típusú csüngőpárja alapján a temetkezések biztosan a kora avar korba keltezhetők. Közelebbről a felgyői csüngőpár és Kárpát-medencei analógiái a 7. század középső harmadára való datálást tesznek lehetővé.

A Duna–Tisza közü kora avar kori lelőhelyeinek egyik regionális csoportja Felgyő környékén rajzolódik

ki. Ide sorolhatók a fent bemutatott temetkezéseken kívül a gátéri és a Felgyő, Ürmös-tanyai temető korai sírjai, valamint a csanyteleki és az alpár-várdombi sírok. A lelőhelyek sűrűsödése ezen a területen feltehetően a Böldi révnél lévő tiszai átkelőhellyel hozható összefüggésbe.

A Duna–Tisza közü kora avar kori régészeti emlékanyagában körvonalazódik egy olyan kör, melyet a Kárpát-medencében korábbi előzmény nélküli tárgytípusok felbukkanása jellemez. Ilyenek az oldalukon

³¹ Ezen síron kívül a temető 25. női sírjából is egy gepida jellegű kis füles bögre került elő (ANTONIH 2012, cl. 60). A Dunától keletre, e két óbecsei síron kívül csak a szegvár-oromdűlői 165. sírből került elő gepida jellegű edény (LŐRINCZY 1998, 350–351, 15. kép 7).

bütykös vagy tüskés edények,³² a kézzel formált, aszimmetrikus agyagkulacsok,³³ a farkocsfésűk,³⁴ a tükrök,³⁵ a csont tömlővégek,³⁶ a csontlemezes skatulyák,³⁷ a keskeny csontlécekkel díszített, gallér nélküli, zárt tegez³⁸ és a feltehetően az íjtegezhez tartozó faragott csontlapocskák legkorábbi csoportja is.³⁹ Ide sorolható a keceli öntött, karéjos veretekből és maszkos T-alakú akasztóveretből álló övgarnitúra is (BALOGH 2004), mely csak távoli rokona a Kárpát-medence avar kori anyagá-

ból ismert maszkos és Martinovka-típusú vereteinek, és későbbinek is tűnik azoknál, (BALOGH 2004, 245).

Az e leletkörhöz kapcsolódó temetkezési szokások az ÉÉNy–DDK/É–D tájolás, az áldozati állatok hiánya, a padmalyos sírforma alkalmazása úgy, hogy az akna üres marad, az aknasírok hosszoldalába beásott hosszabb, gödørszerű üregek, akár egyszerre több is,⁴⁰ és a nagy területen szóródó sírokból álló temetési körzet. Ide tartoznak a külön gödörbe elásott halotti

³² Mélykút-Sánc dűlő 13. sír (BALOGH 2013, 424. kép 10), Óbecse-Pionir u./Bečej-ul. Pionirska (Srb) 48. sír (ANTONIH 2012, T. XV. 48:1), Péterréve/Bačko-Petrovo Selo, Čik (Srb) 60. és 77. sír (BUGARSKI 2009, Tab. XI.; Tab. XIII).

³³ Abony (Vida 1999, Taf. 167. 1–2) és Felgyő-Ürmös tanya 41. sír (BALOGH 2010, 99. kép 5).

³⁴ Alattyán 50., 190. és 564. sír (KOVRIK 1963, Taf. 3. 53, Taf. 16. 15, Taf. 36. 46) és Szabadka-Mácskovics téglagyár/Subotica-ciglana Mačković (Srb) (BIBŐ-BIGE 1902, 409).

³⁵ Bácsandrászállás-Moravícai út/Bački Sokolac, Moravcki put (Srb) 20. és 55. (BALOGH 2013, 92. kép 6, 114. kép 9), Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 8. (TÖRÖK 1975, Fig. 2), Kunpeszér-Felsőpeszéri úti homokbánya 5. és 29. (közöletlen, Katona József Múzeum) és Szeged-Kundomb 260. (BALOGH 2013, 539. kép 9) sírok.

³⁶ Alattyán 22. és 77. (KOVRIK 1963, Taf. I. 22: 59, Taf. VI. 77: 29–30), Péterréve/Bačko-Petrovo Selo, Čik (Srb) I., 73., 81. és 122. (BUGARSKI 2009, T. I. I: 6, T. XII. 73: 3, T. XIV. 81: 2, T. XIX. 122: 6), Felgyő-Ürmös tanya 108., 119. sír (BALOGH 2010, 47. kép 2–4, 49. kép 12–13) és egy szórvány (BALOGH 2010, 98. kép 6), Jászapáti-Nagyállási út 91., 103. és 211. (MADARAS 1994, Taf. XIV. 91: 3, Taf. XV. 103: 1, Taf. XXXII. 211: 6) és Szeged-Fehértó A. 26., 220., 247., 358. (MADARAS 1995, Pl. 4. 5, Pl. 24. 220: 1, Pl. 26. 4, Pl. 35. 358: 1) sírok.

³⁷ Péterréve/Bačko-Petrovo Selo, Čik (Srb) 1., 2., 17. és 77. (BUGARSKI 2009, Tab. I. 1: 3, 2: 1–2, Tab. IV. 17: 6, Tab. XIII. 77: 11–13), Jászapáti-Nagyállási út 211. és 309. (MADARAS 1994, Taf. XXXII. 211: 2, Taf. XLII. 309: 1), Kerepes-Kavicsbánya „D” (TÖRÖK 1973, 6. ábra 8), Mélykút-Sánc dűlő 45. (BALOGH 2013, 440. kép 1) és Szeged-Fehértó A. 17., 50., 136., 215., 270. (MADARAS 1995, Pl. 3. 17: 1, Pl. 9. 50: 1a–b, Pl. 18. 136: 1a–b, Pl. 23. 215: 3, Pl. 29. 270: 1a–b) sírok.

³⁸ Csengele-Jóárt (CSALLÁNY 1939, 131), Madaras-Téglavető 29. (RÁCZ 1999, 13. kép 3), Óbecse-Pionir u./Bečej-ul. Pionirska (Srb) 24. (ANTONIH 2012, T. IX. 9), Péterréve/Bačko-Petrovo Selo, Čik (Srb) 37. (BUGARSKI 2009, T. IX. 34: 3), Szeged-Fehértó B 12. („B” tegez) és 15. (MADARAS 1995, Pl. 3. 12: 5–7, 15: 1) sírok. Hasonlók szórványosan a Dunántúlon is feltűnnek: Zamárdi-Rétiföldek 186. (BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 22. 15–17), Kölked-Feketekapu A 107. (KISS 1996, Taf. 34. 20) és Szekszárd-Bogyiszló út 297. (ROSNER 1999, Taf. 20. 297: 23) sírok keskeny, ívelt, végén átlukasztott tegezcsontjai tartoznak ide.

³⁹ Felgyő-Ürmös tanya 197. (BALOGH 2010, 81. kép 6), Jászapáti-Nagyállási út 19. (MADARAS 1994, Taf. III. 10–11) és Szeged-Fehértó A 26. (MADARAS 1995, Pl. 4. 6a–b sírok).

Ezeknek a szíjvég, horog vagy állatfej formájú faragott apró csonttárgyaknak (íj- vagy tegezkiegészítők) a feltűnését általában a közép avar korra teszik (STRAUB 1997, 63–64. j., a lelőhelyek felsorolásával), a korszak egyik vezérleletében, a dunapentelei 7. sírban való előfordulása miatt (BÓNA 1983, 15. kép 11). Ez az ismert példák többsége alapján igaz is, ugyanakkor a láncfonatos, szíjvég forma darabok Kölked-Feketekapu B 21. (KISS 1996, Taf. 21. 12) és a Jutas 130. (RHÉ–FETICH 1931, Taf. V. 4) kora avar sírok leletei között, 1/b motívumos tegez peremlemezekkel való előfordulása, melyek a tegezcsontok legkorábbi horizontjába tartoznak (STRAUB 1997, 122), óvatosságra intő jelek. Vagyis úgy tűnik, hogy a láncfonatos, szíjvég alakú és a nyújtott S motívumos, téglalap alakú darabok — e motívumok a tegezcsontok legkorábbi csoportjára jellemzőek — többsége mégsem a Tótipusza–Dunapentele–Igar-kör kronológiai horizontjába tartozik, hanem annál korábbi. Ezt a kronológiai helyzetet támogatja a halimbai 85. sírban lévő téglalap alakú, átfűrt, faragott csontlapocskák (TÖRÖK 1998, Taf. 10. 85: 8), mely madár-motívumos torkolatlemezes és sematizált madár alakjával díszített peremveretes tegezhez tartozott, melynek kora avar korra való datálása kellően adatokkal alátámasztott (vö. STRAUB 2006).

A faragott csontlapocskák funkciója máig nem tisztázott, szíjvéggként való értelmezésük már a környei 60. sír kapcsán felmerült (SALAMON–ERDÉLYI 1971, 42). Garam Éva (GARAM 1995, 134), majd Kiss Attila is (KISS 1997, 79) a tegezszej zárásához használt tartozékként írta le. Nagyon ritkán sikerült *in situ* helyzetben megfigyelni, ami nehezíti funkciójuk meghatározását. A Felgyő-Ürmös tanyai 197. sírban a jobb combtól belső oldalánál, közvetlenül a tegez szája mellett feküdt (BALOGH 2010, 79. kép 1). Ez valóban arra enged következtetni, hogy valami módon a tegez szájrészével hozható összefüggésbe. Ugyanakkor a szintén bolygatatlan Fehértó A 26. sírban a jobb alkar és a medencecsont között, közvetlenül az íj markolatcsontok mellett hevert, miközben a nyílhegyek egy kupacban a bal lábszár mellett voltak (MADARAS 1995, 17). Itt inkább az íjtegezhez való tartozása látszik valószínűbbnek.

⁴⁰ Felgyő, Ürmös-tanya 215. sír (BALOGH 2010, 88. kép 1) és vélhetően hasonlóak lehettek a Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 3., 5., 6., 8. síroknál megfigyelt sajátos, orsó formájú sírgödörök is (H. TÓTH 1984, 12). Annak eldöntéséhez, hogy ez a jelenség és a Danica Staššiková–Štukovská által a padmalyos sírforma egyik altípusaként leírt, ún. Šarovce-típusú sír (STAŠŠIKOVÁ–ŠTUKOVSKÁ 1996) egy körbe tartozik-e, további hiteles megfigyelések szükségesek. Az általa leírt esetben a sírgödör hosszanti oldalába, a sírgödör aljánál magasabban, a koponya vonalában helyezkedik el az edénymelléklet számára kialakított kis üreg (STAŠŠIKOVÁ–ŠTUKOVSKÁ 1996, Abb. 1). A Duna–Tisza közti példánál a gödørszerű beásások minden esetben a sír aljával egy szintben nyúltak be a sírfal alá, a kunpeszéri esetekben feltehetően nem is csak egy, hanem kettő vagy több üregről lehet szó. Ezekből leletanyag előkerülésére egyelőre nincs adatunk.

A Šarovce-típusú sírok Kárpát-medencei előfordulásáról, avar kori lelőhelylistával lásd LŐRINCZY–STRAUB 2006, 284–285! Az eurázsiai sztyeppén a 6–8. században számos kultúrában megtalálható ez a sírforma, vö. GENING 1977, рис. 10; PLETNYOVA 1981, рис. 12. 3, 5, рис. 13. 6; BOTALOV 2003, рис. 6. 3–4, 20–21.

áldozatok is.⁴¹ Az e körbe tartozó temetkezésekben jelentős a mongolid és a mongoloid rassz jelenléte. A temetkezések döntő többsége a 7. század 2. negyedére–2. harmadára keltezhető. Ezen új szokások és az új tárgytipusok Duna–Tisza közti koncentrált, a Kárpát-medencében előzmény nélküli előfordulása legfeljebb egy újabb néptörzsek Kárpát-medencébe történő érkezésével magyarázható.

A felsorolt temetkezési szokások és tárgytipusok külön-külön felbukkannak Közép-Ázsia nomád lelőhelyein, azonban legnagyobb számban, szinte minden jelenség együtt, koncentráltan az Larissza M. Levina által Dzhetyasar-kultúraként (Levina 1994; Levina 1996) leírt műveltség legjelentősebb temetőjében, Altynasar 4 kurgán-temetőben találhatók meg.

A Dzhetyasar-kultúra a mai Kazahsztán területére, a Szir-darja mentére és a Kuan-darja torkolatvidékre, Bajkonurtól északra 45–90 km-re lokalizálható

és máig kb. 20, nagyméretű, több rétegű erősített települése⁴² és a hozzájuk tartozó temetkezési helyek váltak ismertté. Ez utóbbiak közül legjelentősebb az Altynasar 4 temető, mely 18 csoportba (4a–t) rendeződő, mintegy 490 kurgánból áll. A kultúra leletanyaga több régészeti korszakot ível át, a vaskortól egészen a 8. század végéig (LEVINA 1994, 4).⁴³ Az emlékanyag etnikai vonatkozásai még tisztázatlanok, L. M. Levina a tohárokhoz és/vagy a heftalitákhoz való tartozása mellett a türköket sem tartotta kizárhatónak (LEVINA 1994, 84–85).

Természetesen korai és nem is kellően megalapozott a jelenlegi tudásunk szerint, hogy a Duna–Tisza közti kora avar kori emlékanyag egy részét e térben oly távoli kultúrával hozzuk összefüggésbe, de az esetleges kapcsolatokat mindenképpen érdemes tüzetesebben görcső alá venni.⁴⁴

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton köszönöm az ásatóknak, hogy a lelőhely avar kori anyagát feldolgozásra átengedték. A cikk lektorálását Tomka Péter végezte, észrevételeiért, baráti tanácsaiért fogadja köszönetemet. A sírok antropológiai anyagának meghatározását Marcsik Antónia, a csont-

tárgyakét Körösi Andrea (Magyar Mezőgazdasági Múzeum) végezte el. A tárgyrajkok és rekonstrukciók Koncz Margit (Móra Ferenc Múzeum) grafikus munkái, a tárgyfotókat Pápai Zoltán (†) fotós készítette. Munkájukat, segítségüket ezúton köszönöm.

⁴¹ Budapest IV. Káposztásmegyer-Váci országút (NAGY 1998, Taf. 18. B), Csengele-Jójárt (CSALLÁNY 1939, 7. t. 1–5), Csengőd-Szántófüld I. dűlő (BALOGH 2002, 5–6. kép), Imrehegy (BALOGH 2002, 11. kép), Mikebuda-Felsőpuszta (DARNAY 1899), Bácsszentiván/Priglevica (Srb) (ROEDIGER 1903; ROEDIGER 1904), Bácsújfalú/Selenca (Srb) (CSALLÁNY 1953), Sztapár-Napos út/Stapar-Crpná stanica (Srb) (RADOJEVIĆ 1990).

A Duna–Tisza közéről ismert további lószerszám-fegyver (lándzsa) együttesek előkerülésének körülményei bizonytalanok, származhatnak lovas-, lószerszámos temetkezésből, lósírból, de természetesen egyértelműen nem zárhatjuk ki, hogy tajnyikhoz tartoztak.

A korábban máglyaleletnek meghatározott, fegyver-lószerszám együttesből álló, külön gödörbe elásott áldozati leletegyütteseket sokáig a honfoglaló nemzedék hagyatékának vélték (KOVRIK 1955, 36; BÓNA 1986, 165), a szokást belső-ázsiai eredetűnek határozták meg (KOVRIK 1963, 181; BÓNA 1965, 122; ERDÉLYI 1982, 44). Annak ellenére volt ez így, hogy a csengelei sírt és a hozzá tartozó tajnyikot már Csallány Dezső — elsősorban a karikás markolatú, hármassívű füllel ellátott, kétélű kard párhuzamai alapján — helyesen 620–640 közé (CSALLÁNY 1939, 147) keltezte és a bacsújfalusi leletet pedig 640-ig datálta (CSALLÁNY 1939, 140).

A Duna–Tisza közéről származó, külön gödörbe ásott áldozati leletegyüttesek nem tartoznak a legkorábbi lelethorizontba, a 7. század 2. negyedénél korábbra biztosan nem keltezhetők. A területről ismert tajnyikok részletes tipológiai elemzését lásd BALOGH 2013, 59–70.

⁴² A legjelentősebb a közel 17 ha kiterjedésű Altynasar, ezen kívül a jelentősebben Karaasar, Bazarasar, Tompakasar, Zapakasar és Kurayliasar.

⁴³ A feltárásokat 1946–1951 között Szergej P. Tolszov, 1973–1993 között Larissza M. Levina végezte.

⁴⁴ A jelen tanulmányban említett avar kori és a Dzhetyasar-kultúrában is fellelhető párhuzamos tárgytipusok és jelenségek, valamint az avar kori lelőhelyeik felsorolása nem teljes körű. A téma részletes kifejtésére, az összehasonlító vizsgálatokra egy külön tanulmányban kerül sor.

IRODALOM

- ADAM 2002: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Hrsg.: Szentpéteri, J. *Varia Archaeologica Hungarica* 13. Budapest 2002.
- АХМЕРОВ 1951: Ахмеров, Р. Б.: Уфимские погребения VI–VIII. веков н.э. *Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры*. Москва–Ленинград 40 (1951) 125–137.
- АМБРОЗ 1971: Амброз, А. К.: Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Советская Археология* 1971/–2 (1971) 96–123.
- АНТОНІН 2012: Антоніи, Б. М.: Некрополя из периода аварске доминације. Локалитет Пионирска улица у Бечеју. Бечеј 2012.
- АРХІПОВА ET AL. 2004: Архипова, Е. І. – Відейко, М. Ю. – Ключко, В. І. – Левада, М. Е. – Симоненко, О. В. – Стоянов, Р. В.: *Платар. Колекція старожитностей родин Платонових і Тарут. Каталог*. Київ 2004.
- Артамонов 1962: Артамонов, М. И.: *История хазар*. Ленинград 1962.
- BALOGH 2000: Balogh Cs.: Az avar kori préselt, lemezes boglárók. — Die awarenzeitlichen gepreßten blechenen Agraßen. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 219–235.
- BALOGH 2002: Balogh Cs.: Régészeti adatok Bács-Kiskun megye területének kora avar kori történetéhez. Előmunkálatok a Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének kérdéseihez. — Archäologische Angaben zur frühawarenzeitlichen Geschichte des Komitates Bács-Kiskun. Vorarbeiten der Besiedlung des Donau–Theiß-Zwischenstromlandes in der Frühawarenzeit. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 291–339.
- BALOGH 2004: Balogh Cs.: Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája. — Gürtelgarnitur des Typs Martinovka von Kecel. Die Typochronologie der Maskenbeschlüge des Karpatenbeckens. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 241–303.
- BALOGH 2010: Balogh Cs.: A Felgyő, Ürmös-tanyai avar kori temető. — In: Balogh Cs. – P. Fischl K.: *Felgyő, Ürmös-tanya*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 1. Szeged 2010, 185–381.
- BALOGH 2012: Balogh Cs.: A Mezőszilas type pendant from Grave 14 of the Mélykút-Sánc-dűlő cemetery. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. — Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 269–286.
- BALOGH 2013: Balogh Cs.: *A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének problémái*. PhD disszertáció, ELTE BTK. Kézirat. Budapest 2013.
- BALOGH–KÖHEGYI 2001: Balogh Cs. – Köhegyi M.: Fajsztörnyéki avar kori temetők II. Kora avar kori sírok Fajsztörnyén. — Awarenzeitliche Gräberfelder in der Umgebung von Fajsztörnyén. Frühawarenzeitliche Gräber von Fajsztörnyén. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 7 (2001) 333–363.
- BALOGH–PINTÉR 1998: Balogh Cs. – Pintér L.: Avar sírok Városlődéről. — Awarengräber in Városlőd. *Cumania* 15 (1998) 93–131.
- BALOGH–WICKER 2012: Balogh Cs. – Wicker E.: Avar nemzetségi sírja Petőfiszállás határából. — Das awarenzeitliche Sippenhäuptlingsgrab von Petőfiszállás. In: *Thesaurus Avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam. — Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. — Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 551–580.
- BARTUCZ 1934: Bartucz L.: A magyarországi avarok faji összetétele és etnikai jelentősége. — Composition et importance ethnique de la race avare en Hongrie. *Ethnographia* 45 (1934) 101–110.
- BÁLINT 1974: Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések. — Le tombes á ensevelissement de cheval chez les Hongrois du IXe–XIe siècles. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1971/–2 (1974) 85–108.
- BÁLINT 1978: Bálint, Cs.: Vestiges archéologiques de l'époque tardive des Sassanides et leurs relations avec les peuples des steppes. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30 (1978) 173–212.
- BÁLINT 1993: Bálint, Cs.: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: *Ausgewählte Probleme der europäischen Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters*. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Vorträge und Forschungen 41. Sigmaringen 1993, 195–273.
- BÁLINT 1995: Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. Magyar Östörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995.
- BÁRDOS–GARAM 2009: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Budapest 2009.
- BÁRZU 2010: Bárzu, L.: *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld 3 von Bratei*. Archaeologia Romanica 4. Cluj-Napoca-Bistrița 2010.
- BENDE ET AL. 2002: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. — Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 351–402.
- BIBÓ-BIGE 1901: Bibó-Bige Gy.: Egy érdekes szabadkai sírlelet. *Archaeologiai Értesítő* 21 (1901) 431–432.
- BIBÓ-BIGE 1902: Bibó-Bige Gy.: Népvándorláskori takácseszközökről. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 408–410.
- BIBÓ-BIGE 1903: Bibó-Bige Gy.: Szabadkai leletről. *Archaeologiai Értesítő* 23 (1903) 276–277.
- BÓNA 1957: Bóna I.: Az úrböpusztai avar temető. — Le cimetière avar de Úrböpuszta. *Archaeologiai Értesítő* 84 (1957) 155–173.
- BÓNA 1971: Bóna I.: *A népvándorlás kora Fejér megyében*. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig I/5. Székesfehérvár 1971.
- BÓNA 1979: Bóna I.: A Szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz. — Das Reitergrab von Szegvár-Sápoldal. Beiträge zu den frühawarischen

- Bestattungssitten. *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979) 3–32.
- BÓNA 1983: Bóna I.: A XIX. század nagy avar leletei. — Die Grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1982–1983 (1983) 81–160.
- BÓNA 1984: Bóna I.: A népvándorlaskor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története I.* Szerk.: Székely Gy. Budapest 1984, 265–374.
- BÓNA 1986: Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895). In: *Erdély története három kötetben.* Szerk.: Köpeczi B. Budapest 1986, 107–234.
- BÓNA–B. HORVÁTH 2009: Bóna, I. – B. Horváth, J.: *Langobardiche Gräberfelder in West-Ungarn.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 6. Budapest 2009.
- BOTALOV 2003: Боталов, С. Г.: Хунни и гунни. *Археология, этнография и антропология Евразии* 13/1 (2003) 106–127.
- BUGARSKI 2009: Bugarski, I.: *Nekropole iz goda antike i ranog srednjeg veka na lokaliteti Čik.* — *Cemeteries from Antiquity and Early Middle Ages at Čik.* Belgrad 2009.
- BUNARDŽIĆ 1985: Bunardžić, R.: *Čelarevo. Risultati delle ricerche nelle necropoli dell' alto medioevo.* Roma 1985.
- CSALLÁNY 1939: Csallány D.: Kora-avarkori sirleletek. — Grabfunde der Frühawarenzeit. *Folia Archaeologica* 1–2 (1939) 121–180.
- CSALLÁNY 1948: Csallány D.: Szegedi avarkori sirleletek és hun-bolgár ivókürtök régészeti kapcsolatai. — Rapports archéologiques entre les trouvailles tombales de l'époque avare de Szeged et des cors à boire Hunno-Bulgares. *Archaeologiai Értesítő* 59–61 (1946–48 [1948]) 350–361.
- CSALLÁNY 1953: Csallány D.: A bácsújfalusi avarkori hamvasztásos lelet. Adatok a kuturgur-bolgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékához. — Trouvaille d'objets incinérés de l'époque avare à Bácsújfalu. Contributions a l'étude des rites funéraires et au legs archéologique des Koutourgours-Bulgares (Huns). *Archaeologiai Értesítő* 80 (1953) 133–141.
- CSALLÁNY 1956: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Avarenzeit in Mitteleuropa.* Budapest 1956.
- DARNAY 1899: Darnay K.: A Zala-Szántói halmok és két magyar lovassír. *Archaeologiai Értesítő* 19 (1899) 277–280.
- DIMITRIJEVIĆ ET AL. 1962: Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z.: *Seoba Naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja.* Zemun 1962.
- ENDRŐDI–HORVÁTH 2002: Endrődi A. – Horváth M. A.: Kora bronzkori és avar kori sírok Budapest, Csepel-szigeten. Csepel-Vízmű (Budapest, XXI., II. Rákóczi F. út 345.) — Early Bronze Age and Avar graves at Budapest, Csepel-Island. Csepel-Vízmű (Budapest, XXI., 345. II. Rákóczi F. road). *Régészeti Kutatások Magyarországon* 1999 (2002) 27–45.
- ERDÉLYI 1958: Erdélyi I.: *A jánoshidai avarkori temető.* — *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jánoshida.* Régészeti Füzetek Ser. II. No. 1. Budapest 1958.
- ERDÉLYI 1982: Erdélyi I.: *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében.* Budapest 1982.
- ERDÉLYI–NÉMETH 1969: Erdélyi I. – Németh P.: A Várpalota-gimnáziumi avar temető. A Bakonyi Múzeum avar-kori leletanyagának ismertetése I. — Awaren-Friedhof Várpalota-Gymnasium. Besprechung der im Besitz des Bakony-Museums zu Veszprém befindlichen Fundstücke aus der Awarenzeit, I. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969) 167–198.
- FLJOROV 2007: Флёрв, В. С.: *Погребальные обряды Центрального Предкавказья в I в. до н.э. – IV в. н.э. и Восточной Европы в IV в. до н.э. – XIV в. н.э.* Москва 2007.
- FÓTHI ET AL. 2000: Fóthi E. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: Régészeti és antropológiai kapcsolat az eurázsiai steppe és egy kora avar kori, kárpát-medencei népesség között. — Archeological and Anthropological Relationship between the Eurasian Steppe and an Early Avar Population of the Carpathian Basin. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 191–198.
- GALLINA 2000: Gallina Zs.: *Honfoglalás kori köznép temetője Homokmégyen.* Kalocsa Múzeumi Kiskönyvtár 6. Kalocsa 2000.
- GARAM 1975: Garam, É.: The Homokmégy-Halom Cemetery. In: *Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Periods (567–829) in Hungary I.* Ed.: Kovrig, I. Budapest 1975, 13–48.
- GARAM 2000: Garam, É.: Über die Beziehungen des byzantinischen Goldschnallen und der awarenzeitlichen Pseudoschnallen. In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe in 6.-7. Jh.* Hrsg.: Bálint, Cs. *Varia Archaeologica Hungarica* 9. Budapest 2000, 217–227.
- GARAM 2001: Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Avarzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts.* Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Budapest 2001.
- GARAM 2005: Garam É.: Avar kori nemzetségsírók Maglódon. — Das awarenzeitliche Sippenhaupteingrabb von Maglód. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005, 407–436.
- GAVERILOVA 1965: Гаврилова, А. А.: *Могильник Кудырге как источник по истории алтайских племён.* Москва–Ленинград 1965.
- GENING 1977: Генинг, В. Ф.: Памятники и с. Кушнаренково на р. Белой (VI–VII вв. н.э.). In: *Исследования Южново Урала.* Ред.: Кузнецов, Р. Г. – Мажитов, Н. А. – Пшеничнюк, А. Х. Уфа 1977, 90–136.
- GRJAZNOV 1956: Грязнов, М. П.: *История древних племён Верхней Оби по раскопкам близ с. Большая Речка.* Материалы и исследования по археологии СССР 48. Москва 1956.
- HAMPEL 1905: Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III.* Braunschweig 1905.
- HORVÁTH 1994: Horváth M. A.: Beszámoló az M5 autópálya ballászógi szakaszán végzett régészeti feltárásokról (1994. május 16–július 31.). *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében 1994.* Kecskemét 1994, 175–184.
- HORVÁTH 1935: Horváth T.: *Az üllői és a kiskőrösi avar temető.* — *Die awarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös.* *Archaeologia Hungarica* 19. Budapest 1935.

- JÓSA 1914: Jósa A.: Honfoglalás kori leletek Szabolcsban. — Monumentes de l'époque de la conquête du pays au Comitat de Szabolcs. *Archaeologiai Értesítő* 34 (1914) 169–184, 303–340.
- KENK 1982: Kenk, R.: *Früh- und hochmittelalterliche Gräber von Kudyrga im Altai*. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 3. München 1982.
- KISS 1995: Kiss A.: Tanulmányok a kora avar kori kunbábonyi vezérsírről. — Studien zum Fürstengrab von Kunbábony aus der Frühawarenzeit. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1 (1995) 131–149.
- KISS 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2, Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck 1996.
- KISS 1997: Kiss A.: Az avar kori tegezsek csontlemezeinek kronológiájához. — Zur Chronologie der Beinbeschläge der awarenzeitlichen Köcher. *Archaeologiai Értesítő* 123–124 (1996–1997) 1997, 75–83.
- KISS 2001: Kiss, A.: *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. I–II*. Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.
- КОМАР 2006: Комар, А. В.: Перешчепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII–нач. VIII. в. In: *Степы Европы в средневековья*. Ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2006, 7–244.
- KOVRIK 1955: Kovrig I.: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955) 30–44.
- KOVRIK 1963: Kovrig, I.: *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Archaeologia Hungarica 40. Budapest 1963.
- KÖHEGYI–MARCSIK 1974: Köhegyi, M. – Marcsik, A.: Das sarmatische und awarische Gräberfeld von Mélykút. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1971/–2 (1974) 119–128.
- KÖRÖSI 2010: Körösi A.: Szarmata és avarkori csonteszközök Felgyő-Kettőshalmon. — Worked Bone Implements from Felgyő-Kettőshalmi dűlő. In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza*. — *Bone and Leather. History, archaeology and ethnography of crafts utilizing raw materials from animals*. Szerk.: Gömöri J. – Körösi A. Budapest 2010, 99–116.
- KÖVÁRI ET AL. 2006: Kövári K. – Kulcsár V. – Mérai D. – Nagy A. – Pesty K. – Voicsek V.: Ecser 7. lelőhely. In: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest Megyében 2001–2006*. Szerk.: Tari E. Szentendre 2006, 21–25.
- КРОПОТКИН 1962: Кропоткин, В. В.: *Клады византийских монет на территории СССР*. Советская Археология 1. Москва 1962.
- KÜRTI 1990: Kürti B.: Avar sírleletek Csanytelekről és Gerláról. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 7 (1990) 79–86.
- LÁSZLÓ 1940: László Gy.: Újabb keresztény nyomok az avarokból. — Die Reiternomaden der Völkerwanderungszeit und das Christentum in Ungarn. *Dolgozatok* 16 (1940) 145–158.
- LÁSZLÓ 1940a: László Gy.: Avarkori pásztorkészségeink. — Zu den Beigaben der Gräber von awarischen Hirten. *Archaeologiai Értesítő* 1 (1940) 91–98.
- LÁSZLÓ 1943: László Gy.: *A koronói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge*. — *Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel*. Archaeologia Hungarica 27. Budapest 1943.
- LÁSZLÓ 1955: László, Gy.: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Archaeologia Hungarica 34. Budapest 1955.
- LÁSZLÓ 1976: László Gy.: Avar fejedelem sírja Bócsán. *Cumania* 4 (1976) 89–108.
- LÁSZLÓ 1976a: László Gy.: A keceli aranykardos sír. *Cumania* 4 (1976) 109–114.
- LEVINA 1994: Левина, М.: *Джетыясарская культура. Низовья Сырдарьи в древности* 4. Москва 1994.
- LEVINA 1996: Levina, M.: *Ethno-cultural history of Eastern Aral Sea region. 1st millenium BCE–1st millenium CE*. Moscow 1996.
- LIPTÁK 1983: Lipták, P.: *Avars and Ancient Hungarians*. Budapest 1983.
- LÖRINCZY 1992: Lőrinczy G.: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. — Anmerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungsriten. Die Orientierung. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 1992, 161–172.
- LÖRINCZY 1994: Lőrinczy G.: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A fülkesíros temetkezés. — Bemerkungen zu den Frühawarenzeitlichen Bestattungssitten. Die Stollengräber. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. — *Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 311–335.
- LÖRINCZY 1996: Lőrinczy G.: Kora avar kori sír Szentes-Borbásföldről. — Ein frühawarenzeitlichen Grab in Szentes-Borbásföld. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 177–189.
- LÖRINCZY 1998: Lőrinczy G.: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. — Osteuropäische Steppenbevölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietes jenseits der Theiß. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 343–372.
- LÖRINCZY–STRAUB 2006: Lőrinczy G. – Straub P.: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medence padmalyos temetkezéseinek értékeléséhez. — Über die awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens. *Arrabona* 44/–1 (2006) 277–314.
- MADARAS 1994: Madaras, L.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti*. Das awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek II. Ed.: Madaras, L. Debrecen – Budapest 1994.
- MADARAS 1995: Madaras, L.: *The Szeged-Fehértó „A” and „B” Cemeteries*. Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek III. Ed.: Madaras, L. Debrecen – Budapest 1995.

- MADARAS 2009: Madaras L.: Kora avar kori sírok Szolnok határában. — Grave of the Early Avarian Age in the vicinity of Szolnok. In: „In terra quondam Avarorum...” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Archaeologia Cumanica 2. Kecskemét 2009, 165–173.
- MEROWINGERZEIT 2007: *Merowingerzeit. Europa ohne Grenzen. Archäologie und Geschichte des 5. bis 6. Jahrhunderts*. Hrsg.: Menghin, W. Berlin 2007.
- MÉSZÁROS ET AL. 2007: Mészáros P. – Paluch T. – Sós K. – Sz. Wilhelm G.: Felgyő, Kettőshalmi-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 — Archeologica Investigationes in Hungary 2006* (2007), 199–200.
- MÉSZÁROS ET AL. 2007a: Mészáros P. – Paluch T. – Sós K. – Sz. Wilhelm G.: Régészeti kutatások Felgyő határában. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 2006* (2007) 121–134.
- MÉSZÁROS ET AL. 2007b: Mészáros P. – Paluch T. – Sós K. – Sz. Wilhelm G.: Régészeti kutatások Felgyő határában. — Archaeological Excavations near Felgyő. *Magyar múzeumok 2007/1* (2007) 41–43.
- MNL: *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk.: Ortutay Gy. Budapest 1977–1982.
- MORRIS 1992: Morris, I.: *Death-ritual and social structure in classical antiquity*. Cambridge 1992.
- NAGY 1998: Nagy, M.: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II*. Monumenta Avarorum Archaeologica 2. Budapest 1998.
- NEMESKÉRI 1955: Nemeskéri, J.: Études anthropologique des squelettes du clan princière avar découverts au cimetière de Kiskőrös–Vágóhid. *Archaeologia Hungarica* 34. Budapest 1955, 189–210.
- NÉMETH 1969: Németh P.: Újabb avar kori leletek a történeti Veszprém megyéből. — Neue Funde aus der Avarzeit auf dem historischen Gebiet des Komitats Veszprém. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969) 153–166.
- PLETNYOVA 1981: Плетнёва, С. А.: *Стены Евразии в эпоху средневековья*. Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1981.
- RAVN 2003: Ravn, M.: *Death Ritual and Germanic Social Structure (c. AD: 200–600)*. British Archaeological Reports-International Series 1164. Oxford 2003.
- RÁCZ 1999: Rác Zs.: A madaras-téglavetői avar temető (Kőhegyi Mihály ásatása 1959–62). — Das awarische Gräberfeld von Madaras-Téglavető (Ausgrabungen von Mihály Kőhegyi 1959–62). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve — Studia Archaeologica* 5 (1999) 347–395.
- REYNOLDS 2009: Reynolds, A.: *Anglo-saxon deviant burial customs*. Medieval history and archaeology. Oxford 2009.
- RHÉ 1924: Rhé Gy.: *Veszprémvármegyei avar emlékek*. Közlemények Veszprémvármegye múltjából II. Veszprém 1924.
- RHÉ-FETTICH 1931: Rhé, Gy. – Fettich, N.: *Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn*. Prag 1931.
- RICZ 1995: Ricz P.: Padmalyos temetkezési szokás a szokolaci (Bački Sokolac) avar temetőben. — Nischengräbern in dem awarischen Gräberfeld von Sokolac (Bački Sokolac). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve — Studia Archaeologica* 1 (1995) 471–485.
- ROEDIGER 1901: Roediger L.: Lovas sír Szeghegyen. — Ein Reitergrab in Szeghegy. *Bács-Bodrog vármegyei Történeti Társulat Évkönyve* 17 (1901) 87–89.
- ROEDIGER 1903: Roediger A.: Koraközépkori lovas sírletről Szeghegyen (Bács-Bodrog megye). *Archaeologiai Értesítő* 23 (1903) 272–276.
- ROEDIGER 1904: Roediger A.: Bács megyei régiség leletekről. *Archaeologiai Értesítő* 24 (1904) 262–263.
- ROSNER 1999: Rosner, Gy.: *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Strafe*. Monumenta Avarorum Archaeologiae 3. Budapest 1999.
- SALAMON 1995: Salamon, Á.: The Szeged-Makkoserdő Cemetery. In: *Das awarische Corpus — Avar Corpus Füzetek IV*. Hrsg.: Madaras, L. Debrecen – Budapest 1995, 8–109.
- SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995: Salamon, Á. – Cs. Sebestyén, K.: The Szeged-Kundomb Cemetery. *Das awarische Corpus — Avar Corpus Füzetek IV*. Hrsg.: Madaras, L. Debrecen – Budapest 1995.
- SALAMON–ERDÉLYI 1971: Salamon, Á. – Erdélyi, I.: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1971.
- SOMOGYI 1997: Somogyi, P.: Drei frühawarenzeitliche Bestattungen aus der Fundstelle Nr. 264 von Gyoma. — Három kora avar kori sír a Gyoma 264. sz. lelőhelyről. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve — Studia Archaeologica* 3 (1997) 97–116.
- CS. SÓS 1955: Cs. Sós, Á.: Le deuxième cimetière avar d’Üllő. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 6. Budapest 1955, 193–230.
- CS. SÓS 1961: Cs. Sós Á.: Újabb avar kori leletek Csepel szigetéről. — Neuere awarenzeitliche Funde aus der Csepel-Insel. *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961) 32–51.
- CS. SÓS–SALAMON 1995: Cs. Sós, Á. – Salamon, Á.: *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th centuries A.D.) at Pókaszepetk*. Budapest 1995.
- STAŠŠIKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1996: Staššiková-Štukovská, D.: Zu manchen spezifischen Äußerungen des Bestattungsritus im Frühmittelalter. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Hrsg.: Darina, B. – Zábajnik, J. Bratislava 1996, 287–304.
- STRAUB 1997: Straub P.: Avar kori tegezdiszító csontlemezek. Motivumtipológia és kronológia. — Awarenzeitliche Beinplatten als Verzierung von Köchern. Typologie der Motive und Chronologie. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve — Studia Archaeologica* 3 (1997) 117–151.
- STRAUB 2006: Straub P.: Kiegészítés a kora avar kori tegezcsontok időrendjéhez — Ergänzung der Chronologie frühawarenzeitlicher beinerer Köcherplatten. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2006, 163–176.
- SZABÓ 1966: Szabó J. Gy.: Az egri múzeum avar kori emlékeanyaga II. Sírleletek Dormánd–Hanyipusztáról. — Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger II. Gräberfunde aus Dormánd–Hanyipuszt. *Egri Múzeum Évkönyve* 4 (1966) 29–69.

- SZABÓ 1939: Szabó K.: A kecskemét-ballószögi avar sír. — An Avar grave from Kecskemét-Ballószög. *Folia Archaeologica* 1–2 (1939) 185–188.
- TETTAMANTI 1975: Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. — Bestattungsbräuche im Karpatenbecken in den X–XI. Jahrhunderten. *Studia Comitatensia* 3 (1975) 79–123.
- TETTAMANTI 1980: Tettamanti, S.: Der awarische Grabfund von Dány. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 153–160.
- TETTAMANTI 2000: Tettamanti, S.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Vác-Kavicsbánya*. Monumenta Avarorum Archaeologica 4. Budapest 2000.
- TOBIAS 2011: Tobias, B.: Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében. — Avarzeitliche Taschenverschlüsse im Karpatenbecken. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 27–313.
- TOLSTOJ–KONDAKOV 1890: Толстой, И. И. – Кондаков, Н. П.: *Русские древности*. Санкт-Петербург 1890.
- TOMKA 1979: Tomka P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. Koporsóhasználat a tápi temetőben. — Angaben zum Bestattungsbrauchtum der Bevölkerung vom kleinen Alföld in der Awarenzeit III. Sarggebrauch im Gräberfeld von Táp. *Arrabona* 19–20 (1977–1978) 17–108.
- TOMKA 2005: Tomka P.: Korai avar sírok Börös-Nagydombon (Győr-Moson-Sopron megye). — Frühawarenzeitliche Gräber in Börös-Nagydomb (Kom. Győr-Moson-Sopron). *Archaeologiai Értesítő* 130 (2005) 137–179.
- TOMKA 2008: Tomka, P.: Die Lehre der Bestattungsbräuche. *Antaeus* 29–30 (2008) 233–263.
- TOMKA 2008a: Tomka P.: Korai avarok a Kisalföldön. — Frühe Awaren in der Kleinen Tiefebene. In: *Jöttek-mentek. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetője* 3. Szerk.: Molnár A. – Nagy A. – Tomka P. Győr 2008, 97–110.
- TOMKA 2008b: Tomka P.: Kora- és közép avar temető Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont területén. — Gräberfeld der frühen und mittleren Awarenzeit von Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont. In: *Jöttek-mentek. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetője* 3. Szerk.: Molnár A. – Nagy A. – Tomka P. Győr 2008, 124–133.
- H. TÓTH 1981: H. Tóth E.: A Kecskemét-Sallai úti avar sírlelet. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1981 (1983) 11–33.
- H. TÓTH 1984: H. Tóth E.: Korai avar vezetőréteg családi temetője a kunbányai kagán szállásterületén. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében* 1984, 10–20.
- H. TÓTH–HORVÁTH 1992: H. Tóth, E. – Horváth, A.: *Kunbánya. Das Grab eines Awarenhagans*. Kecskemét 1992.
- TÖRÖK 1972: Török Gy.: Halottcsontkitás egy dunavarsányi avar sírban. — Leichenverstümmelung in einem Awarengrab von Dunavarsány. *Folia Archaeologica* 23 (1972) 183–194.
- TÖRÖK 1973: Török Gy.: VII. századi sírok Kerepesről. — Gräber aus dem 7. Jahrhundert in Kerepes. *Folia Archaeologica* 24 (1973) 113–134.
- TÖRÖK 1975: Török, Gy.: The Kiskörös Pohibúj-Mackó-dűlő Cemetery. In: *Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary*. Ed.: Kovrig, I. Budapest 1975, 283–304.
- TÜRK 2009: Türk A.: The problems of post-burial rites in the archaeological record of the 10th–11th centuries in the Carpathian Basin and in the area of the Saltovo cultural-historical complex. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*. Abstracts. Miskolc 2009, 40.
- UENZE 1992: Uenze, S.: *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)*. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 43. München 1992.
- VIDA 1996: Vida, T.: Bemerkungen zur awarenzeitlichen Frauentracht. In: *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Red.: Bialeková, D. – Vaňkova, L. – Zábajník, J. Bratislava 1996, 107–124.
- VIDA 1999: Vida, T.: *Die awarenzeitliche Keramik I*. Varia Archaeologica Hungarica 8. Budapest 1999.
- VINSKI 1989: Vinski, Z.: Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu greblje. *Starohrvatska prosvjeta* 19 (1991) 5–73.
- WERNER 1966: Werner, J.: *Zum Stand der Forschung über die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren*. In: Beiträge zur Südosteuropa-Forschung anlässlich des I. Internationalen Balkanologenkongresses in Sofia 1966. München 1966.
- WICKER 1990: Wicker E.: Koporsók a csólyospálosi avar kori temetőben. — Särge im awarenzeitlichen Gräberfeld in Csólyospálos. *Cumania* 12 (1990) 9–69.
- WICKER 2000: Wicker E.: *Avar vezér sírja Petőfiszállás határában*. Rejtett kincsek 1. Kecskemét 2000.
- ZALESKAJA ET AL. 1989: Залеская, В. Н. – Засецкая, И. П. – Каспарова, К. В. – Лвова, З. А. – Маршак, Б. И. – Соколова, И. В. – Щукин, М. Б.: *Съкровище на Хан Кубрат: Култура на българи, хазари, славяни*. София 1989.
- ZASECKAJA 1994: Засецкая, И. П.: *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V. вв.) — Nomadic culture of the South Russian steppelands: The end of the fourth and the fifth centuries A.D.* Sankt-Peterburg 1994.
- ZASECKAJA 1996: Zaseckaya, I. P.: Die Steppen des nördlichen Schwarzmeergebietes während der Hunnenzeit. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren*. Hrsg.: Daim, F. – Fröhlich, M. – Misar, M. – Schlag, G. – Tomka, P. Eisenstadt 1996, 70–72.
- ZASECKAJA ET AL. 2007: Zaseckaâ, I. – Kazansky, M. – Ahmedov, I. – Minasian, R.: *Morskoy Chulek. Burials of the Nobility from the Sea of Azov Region and Their Place in the History of Tribes from the North Black Sea Coast in the Post-Hun Epoch*. St Peterburg 2007.

EARLY AVAR GRAVES AT FELGYŐ-KETTŐSHALMI DÜLŐ

Six Avar graves were uncovered during the archaeological investigation of a roughly 113,000 m² large area on the outskirts of Felgyő in 2006 (Fig. 3). The large distances between the graves suggest that these were solitary burials that had been part of a burial zone. Grave 1 was a niche grave (Fig. 4. 1, Fig. 12).

A post mortem mutilation was observed in Grave 4: the left leg of the deceased was severed and placed obliquely between the right elbow and the left ilium (Fig. 9. 1, Fig. 14. 3).

The Mezőszilas type pendants from Grave 6 (Fig. 10. 2–3, Fig. 11. 1) had a loop of sheet bronze soldered on their reverse, probably for suspension (Fig. 11. 2). Grave 1 contained several rare bone artefacts: a purse fastener or, more likely, a bone stiffener for the purse in view of the wear marks (Fig. 6. 3), a bone needle, bone tweezers and a bow-shaped fire-kindler (Fig. 5, Fig. 7). The graves can be dated to the second quarter of the 7th century. The concentration of early Avar period sites in the Felgyő area (Csanytelek,

Gátér, Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Felgyő-Ürmös-tanya, Tiszaalpár-Várdomb) can probably be associated with the crossing-place across the Tisza at Böldi rév.

A distinctive group – characterised by knobbed and spiky ceramic wares, hand-thrown, asymmetric clay flasks, braid combs, mirrors, caskets with bone plaques, closed uncollared quivers adorned with narrow bone plaques and the earliest bone plaques for bow quivers – can be outlined in the early Avar material of the Danube-Tisza interfluvium. These artefact types have no local antecedents in the Carpathian Basin. The burial rites associated with this group (the north-northwest to south-southeast and north to south orientation of the deceased, the lack of sacrificial animals, the longish, pit-like cavities recessed into the long side of the shaft graves, the deposition of the remnants of funerary sacrifices into separate pits and the creation of a burial zone with graves scattered over a larger area) reflect the arrival of a new population group to the Carpathian Basin.

FÜGGELÉK

1. táblázat. Padmalyos sírokat tartalmazó avar kori lelőhelyek a Duna–Tisza közén

Table 1. Avar sites with niche graves in the Danube-Tisza interfluvium

	lelőhely	padmalyos sírok					ismert sírok száma	% -os előfordulás
		férfi	nő	gyermek	bizonytalan	összes		
1	Ballószög M5 91. lelőhely (HORVÁTH 1994)	–	–	1	–	1	20	5
2	Bácsandrászállás-Moravicai út/Bački Sokolac, Moravicki put (Srb) (ADAM 2002, 30)	5	4	2	–	11	74	15
3	Bácskossuthfalva-Koppló, Rekreatív Központ/Stara Moravica-Koppló (Srb) (ADAM 2002, 328–329)	–	–	–	1	1	204	0,4
4	Dunavecse-Kovacsos dűlő B	1	–	–	–	1	94	1
5	Felgyő-Kettőshalmi dűlő	1	–	–	–	1	6	16,6
6	Felgyő, Ürmös-tanya (BALOGH 2010)	1	–	–	–	1	223	0,44
7	Hajós-Cifrahegy (ADAM 2002, 157)	1	1	–	–	2	169	1,2
8	Horgos-Ördöglyuk/Horgoš-Budžak (Srb) (ADAM 2002, 166–167)	–	1	3	–	4	48	8,3
9	Magyarkanizsa-Kultúrotthon/Kanija-Centar, Dom Kulture (Srb) (ADAM 2002, 180–181)	–	–	1	–	1	66	1,5
10	Kerepes-Kavicsbánya (TÖRÖK 1973)	–	1	1	–	2	11	18
11	Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya (H. TÓTH 1984)	–	–	1	–	1	31	3,2
12	Madaras-Téglavető (RÁCZ 1999)	1	–	–	–	1	89	1,1
13	Kishegyes-Kálvária/Mali Idoš-Kalvarija (Srb) (ADAM 2002, 232)	–	–	1	–	1	28	3,5
14	Mélykút-Sánc-dűlő (ADAM 2002, 237)	–	2	–	–	2	51	3,9
15	Péterréve/Bačko Petrovo Selo, Čik (Srb) (BUGARSKI 2009)	–	–	1	–	1	–	–
16	Szabadszállás-Batthyányi u. (ADAM 2002, 335)	4	1	3	–	8	68	11
17	Szeged-Kundomb (SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995)	–	3	–	–	3	319	0,9
18	Topolya-Bánkert, Vágóhíd/Bačka Topola-Bankert, Klanica (Srb) (ADAM 2002, 29)	1	–	–	–	1	184	0,5
19	Városföld 38-as műtárgy (BALOGH–PINTÉR 1998)	–	4	1	–	5	32	18
Összes		15	17	15	1	48	1717	2,8

2. táblázat. A Duna–Tisza közí avar kori padmalysírok áttekintő táblázata
Table 2. The niche graves of the Avar period in the Danube–Tisza interfluve

	lelőhely	padmaly helye	tíjolás	koporsó/lepel	váz neve	életkor	áldozati állat	ételmelléklet	edény	egyéb melléklet	hivatkozás
1	Ballszög M5 91. lelőhely 70. sír	jobb	ÉNy-DK	—	gyermek	Juv.	—	—	—	—	HORVÁTH 1994, 177.
2	Bácsandrászállás, Moravicei út/Bački Sokolae, Moravicki put (Srb) 3. sír	bal	Ny-K	—	nő	—	—	—	durva fazék a koponya jobb oldalánál	dinnyemag gyöngyök; 2 db apró bronz kaspocs, vaskés, orsógomb	Ricz 1995, 473, 2. kép 1.
3	Bácsandrászállás, Moravicei út/Bački Sokolae, Moravicki put (Srb) 4. sír	bal	Ny-K	—	férfi	—	—	—	durva fazék a bal kézfejnél	vasscsat; vaskés	Ricz 1995, 473, 3. kép 1.
4	Bácsandrászállás, Moravicei út/Bački Sokolae, Moravicki put (Srb) 10. sír	bal	ÉNy-DK	—	nő	Juv.	—	szárnyas csontok a jobb bokánál	durva fazék a bal lábfejnél	hasáb alakú gyöngyestűgős fülbevalópár; dinnyemag és köles gyöngyök; vasscsat; orsógomb	Ricz 1995, 473, 4. kép 1.
5	Bácsandrászállás, Moravicei út/Bački Sokolae, Moravicki put (Srb) 11. sír	bal	ÉNy-DK	—	férfi	Juv.	—	—	tojás a jobb felkarcsontnál	—	Ricz 1995, 473, 5. kép 1.
6	Bácsandrászállás, Moravicei út/Bački Sokolae, Moravicki put (Srb) 12. sír	bal	ÉNy-DK	lepel	férfi	—	—	—	durva fazék a jobb csontnál	—	Ricz 1995, 473, 6. kép 1–2.
7	Bácsandrászállás, Moravicei út/Bački Sokolae, Moravicki put (Srb) 15. sír	bal	ÉNy-DK	—	férfi	—	—	—	—	vasscsat; vaskés	Ricz 1995, 473–474, 5. kép 2.
8	Bácsandrászállás, Moravicei út/Bački Sokolae, Moravicki put (Srb) 23. sír	bal	ÉNy-DK	—	férfi	Ad.	—	—	—	vasscsat; indás kiskisíjvéd; öntött bronz mellék-szíjveret; vaskarika; csiholó; vaslemez; csonttégely	Ricz 1995, 474, 7. kép 1.
9	Bácsandrászállás, Moravicei út/Bački Sokolae, Moravicki put (Srb) 29. sír	bal	Ny-K	—	nő	—	—	—	—	—	Ricz 1995, 474, 4. kép 4.
10	Bácsandrászállás, Moravicei út/Bački Sokolae, Moravicki put (Srb) 35. sír	jobb	ÉNy-DK	lepel	gyermek	Inf. II. (12–16 év)	—	juh csigolya a koponya jobb oldalánál	—	vasscsat; bronz fülgömb alakú ptyke; 3 db préselt bronz pajzs alakú övveret; bikomkus, henger és köles tarsolygyöngyök; vaskés; bogozó	Ricz 1995, 474, 8. kép 1.
11	Bácsandrászállás, Moravicei út/Bački Sokolae, Moravicki put (Srb) 43. sír	jobb	ÉNy-DK	—	?	Juv.	—	—	—	vaskés	Ricz 1995, 474, 4. kép 3.
12	Bácsandrászállás, Moravicei út/Bački Sokolae, Moravicki put (Srb) 56. sír	bal	ÉNy-DK	lepel	gyermek	Inf. II.	—	—	—	—	Ricz 1995, 477, 6. kép 4.
13	Bácskossuthfalva-Kopladó, Rekreációs Köz-pont/Sztra Moravica-Kopladó (Srb) 146. sír	jobb	É-D	—	félnő	—	—	—	jobb lábfejnél durva fazék	vaskés	—
14	Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír	jobb	ÉNy-DK	koporsó	férfi	Ad.	—	juh lábközépcsont a jobb halántékánál	—	szíjszorító vasscsat; vaskarika; hosszúkes; csont tarsolyzáró; csontesipesz; csonttű; csontesköz	2. kép 1.
15	Felgyő, Űrmös-tanya 83. sír	jobb	ÉÉNy-DDK	—	férfi	Ad.	—	állatcsontok a térdközött és a bal lábszárcsonton	—	ezüst kislemezgömbös fülbevaló; szemesgyöngyök; 2 db vasscsat; ezüztűzött bronz, préselt gömbökörletes övveret; bronz fogazott szalagfonatos kiskisíjvéd; sima bronz nagysíjvéd; vaskés; vasár; vaskard; tarsolyzáró; bogozó	BALOGH 2010, 28–29. kép.
16	Hajós-Cifrahegy 78. sír	bal	ÉNy-DK	lepel	férfi	—	—	—	—	vasscsat; vaskarika; hosszúkes	BALOGH 2000, 112, 1. kép.
17	Hajós-Cifrahegy 79. sír	jobb	ÉNy-DK	lepel	nő	Mat. (50–60 év)	—	—	—	—	BALOGH 2000, 112, 2. kép.
18	Horgos-Ördögyluk/Horgos-Budzak (Srb) 15. sír	bal	ÉNy-DK	—	nő	—	—	—	—	bronz gyöngyestűgős fülbevalópár; vasscsat; vaskés	—

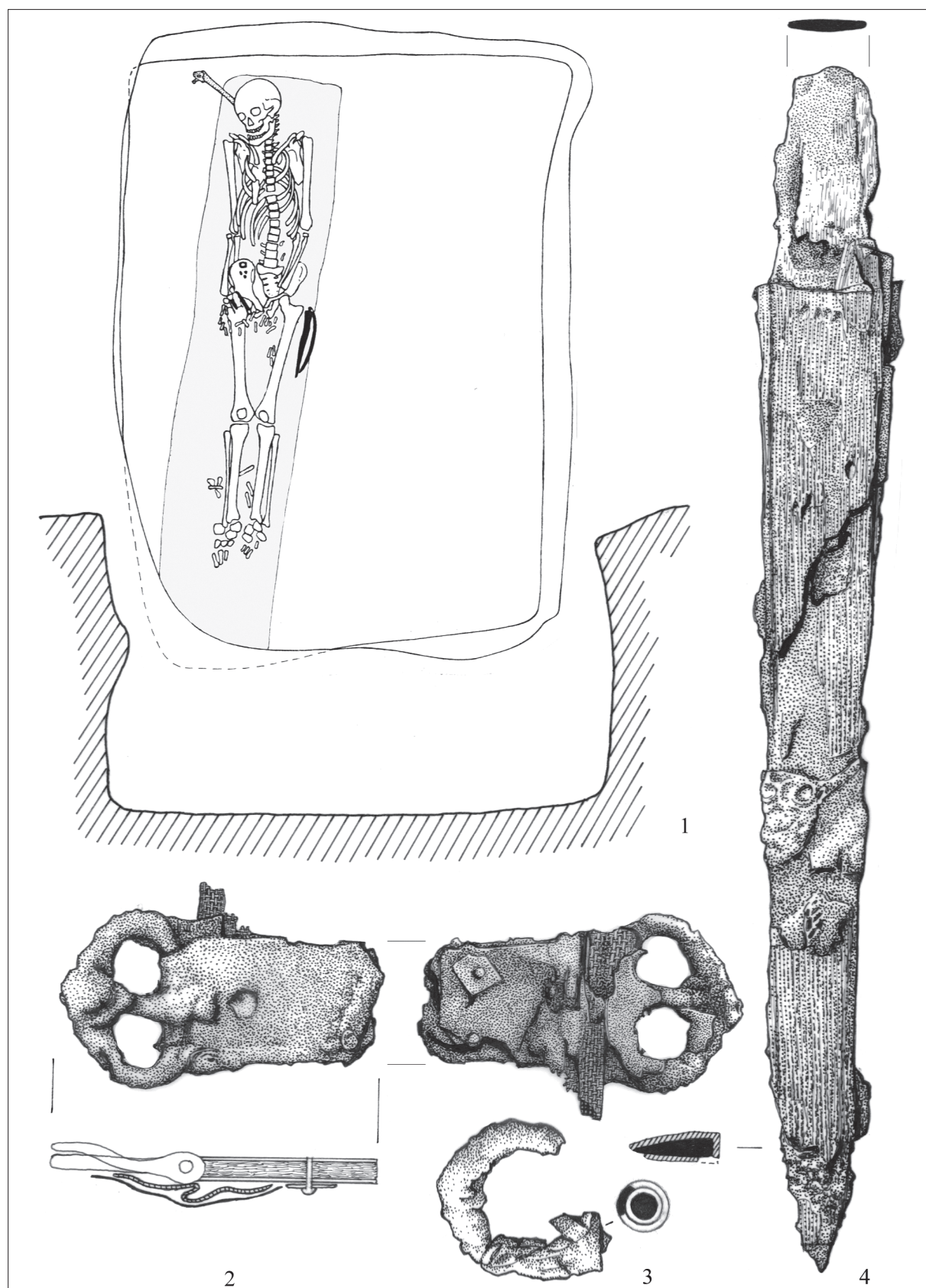
	lelőhely	padmaly helye	típus	koporsó/lepel	víz neve	életkor	áldozati állat	élelmelléklet	edény	egyéb melléklet	hivatkozás
19	Horgos-Ördöglyuk/Horgos-Budzak (Srb) 28. sír	bal	ÉNy-DK	szerves anyag	gyermek	Inf. II. (10-12 év)	—	—	—	köles gyöngyök; üvegszűngő	BALOGH 2013, 341. kép 7.
20	Horgos-Ördöglyuk/Horgos-Budzak (Srb) 36. sír	bal	ÉNy-DK	szerves anyag	gyermek	Inf. I. (4-5 év)	—	szárnyascsontok a jobb kézbnél	—	—	BALOGH 2013, 344. kép 2.
21	Horgos-Ördöglyuk/Horgos-Budzak (Srb) 44. sír	jobb	ÉNy-DK	—	gyermek	Inf. I. (4-5 év)	—	—	—	—	BALOGH 2013, 345. kép 9.
22	Magyarokanizsa-Kulturotthon / Kanija-Cenar, Dom Kulture(Srb) 51. sír	jobb	É-D	szerves anyag	gyermek	—	—	matiasigolya a jobb térd mellett	2 db durva fazék a jobb lábfejnél	ezüst fülkarikapár	BALOGH 2013.
23	Kerepes-Kavicsbánya F. sír	bal	ÉNy-DK	—	gyermek	—	—	tyúk csontjai a koponya és a jobb váll között	—	—	TOROK 1973, 117.
24	Kerepes-Kavicsbánya J. sír	bal	ÉNy-DK	—	—	Juv.	—	—	—	bronz kislemegzombos fülbevaló; 2 db vascsat; vaskés	TOROK 1973, 117. 6. ábra.
25	Kunpeszér-Felsőeszéri út, Homokbánya 2. sír	jobb	ÉÉNy-DDK	—	gyermek	Inf. I. (2,5-3 év)	—	3 db juhboroda a bal felkarcsonton	—	hordó alakú, folytatott gyöngy; vascsat; vaskés; okkerrög	BALOGH 2000, 112.
26	Madaras-Téglavető 52. sír	jobb	ÉÉNy-DDK	—	férfi	—	—	—	—	vaskés	RÁCZ 1999, 352.
27	Kishegyes-Kálvária / Mali Idősk. Kalvarija (Srb) 15. sír	bal	—	—	gyermek	Inf. II.	—	szárnyascsontok	—	dinnyemag gyöngyök; bronz szegecsostoredek; vascsat; vaskés	GUBITZA 1906, 25
28	Mélykut-Sánc dűlő 34. sír	jobb	ÉNy-DK	—	nő	—	—	marha lábsont a jobb medence-csont alatt	—	vascsat; orsókarika; orsógomb; fűragott csont tűtartó	—
29	Mélykut-Sánc dűlő 54. sír	jobb	ÉNy-DK	—	nő	—	lófog a koponya jobb oldalánál	fiatal marha hát- és ágyéksigolyája, bordák és combcsontok kereszben; 2 tyúk és lud csontjai a lábszárcsontok között; tojás a bokák között	—	bronz hengermalasztos lengőcsingós fülbevalópár; köles gyöngy; bronzcsat; vascsat; vaskarika; vaskés	BALOGH 2013, 443. kép 5-12.
30	Péterréve-Csík/Bačko Petrovo Selo, Čik (Srb) 116. sír	jobb	ÉNy-DK	—	gyermek	—	—	—	—	—	BUGARSKI 2009, Cl. 71.
31	Szabadszállás-Bathányi utca 20. sír	jobb	ÉNy-DK	—	gyermek	—	—	állatesont	durva fazék a jobb térdnél	vasostoredek	—
32	Szabadszállás-Bathányi utca 28. sír	jobb	?	—	gyermek	—	—	állatesont a bal térdnél	durva fazék	vascsat; vaskarika; vaskés	—
33	Szabadszállás-Bathányi utca 30. sír	jobb	ÉNy-DK	—	férfi	—	—	szárnyascsontok a bal vállnál	—	vascsat; kova; vaskés; vasostoredek	—
34	Szabadszállás-Bathányi utca 31. sír	jobb	ÉNy-DK	—	gyermek	—	—	szárnyascsontok a jobb lábfejnél; juh lábsont a jobb térd mellett; 1-1 tojás mindkét boka mellett	durva fazék a jobb lábfejnél	vascsat; vaskarika	—
35	Szabadszállás-Bathányi utca 33. sír	jobb	ÉNy-DK	—	férfi	—	—	juh keresztcsont a bal combcsonton	—	vascsat; vaskés	—

	<i>lelőhely</i>	<i>padmaly helye</i>	<i>tíjolás</i>	<i>koporsó/lepel</i>	<i>váz neve</i>	<i>életkor</i>	<i>Áldozati állat</i>	<i>élelmelléklet</i>	<i>edény</i>	<i>egyéb melléklet</i>	<i>hivatkozás</i>
36	Szabadszállás-Bathányi utca 35. sír	jobb	ÉNy-DK	—	nő	—	részleges juh a padmaly koponya felőli végén	szárnyacsontok a bal combcsont belső oldalánál	—	aprógömböcsös fülbevalópár; vascsat; vaskés; vastű	—
37	Szabadszállás-Bathányi utca 54. sír	jobb	ÉNy-DK	—	férfi	—	—	juh keresztcsont a lábféjeknél	—	ezüst fülkarika; vaskés	—
38	Szabadszállás-Bathányi utca 68. sír	jobb	ÉNy-DK	—	férfi	—	—	állatcsont?, szárnyacsontok	durva fazék a sírgödör falában	vascsat	—
39	Szeged-Kundomb 7. sír	—	ÉNy-DK	—	—	—	—	szárnyacsontok a koponyánál	—	—	SALAMON—CS. SIBESTYÉN 1995, 11.
40	Szeged-Kundomb 284. sír	—	ÉNy-DK	—	nő	Mat.	—	—	—	ezüst nagylemezgömbös fülbevalópár; szemgyöngyök; 2 db vas karperec; vascsat; vaskés; csontár	SALAMON—CS. SIBESTYÉN 1995, 36, Pl. 34.
41	Szeged-Kundomb 286. sír	—	ÉNy-DK	—	nő	—	—	szárnyacsontok a koponyánál; tojás a mellkason	—	bronz fülkarika; 3 db vascsat; vaskarika; vaskés; esztergályozott csonttűtartó	SALAMON—CS. SIBESTYÉN 1995, 37, Pl. 34.
42	Topolya-Bánkert, Vágóhíd/Backa Topola-Bánkert, Klanica/(Strb) 100. sír	jobb	Ny-K	—	férfi	Mat. (50–60 év)	—	—	—	2 db vascsat; bronz lemeztörödétek; vaskarika; vaskés; kova; eszholó	
43	Városhíd 38-as műtárgy 6. sír	jobb	ÉNy-DK	lepel	gyermek	Inf. II. (8–10 év)	—	szárnyacsontok a térdék közti tojás a szeméremcsontnál	—	bronz lemeztörödétek; bronz lemezgömb; köles és rudgyöngy; vascsat; vaslánc; 2 db vaskés	BALOGH—PINTÉR 1998, 95–96, 1. tábla; BALOGH 2000, 3. kép.
44	Városhíd 38-as műtárgy 15. sír	bal	ÉNy-DK	koporsó	nő	Ad. (25–30 év)	—	—	—	vascsat; orsókarika	BALOGH—PINTÉR 1998, 97, 2. tábla; BALOGH 2000, 4. kép.
45	Városhíd 38-as műtárgy 33. sír	bal	NyÉNy-KDK	—	nő	Mat. (40–45 év)	—	szárnyacsontok a szeméremcsontoknál	—	bronz fülkarika; vascsat; vaskarika; vasár; csont tarsolyzáró	BALOGH—PINTÉR 1998, 99, 4. tábla; BALOGH 2000, 5. kép.
46	Városhíd 38-as műtárgy 36. sír	bal	NyÉNy-KDK	—	nő	Ad. (30–35 év)	—	—	—	bronz fülbevaló; vaskarika; orsógömb	BALOGH—PINTÉR 1998, 100, 4. tábla; BALOGH 2000, 6. kép.
47	Városhíd 38-as műtárgy 41. sír	bal	ÉNy-DK	—	üres	—	—	—	—	—	BALOGH—PINTÉR 1998, 102; BALOGH 2000, 7. kép.
48	Városhíd 38-as műtárgy 42. sír	bal	ÉNy-DK	koporsó?	nő	Ad. (25–30 év)	—	—	—	ezüst, rátédíszes nagylemezgömbös fülbevalópár; vascsat; vastű	BALOGH—PINTÉR 1998, 100, 6. tábla; BALOGH 2000, 8. kép.

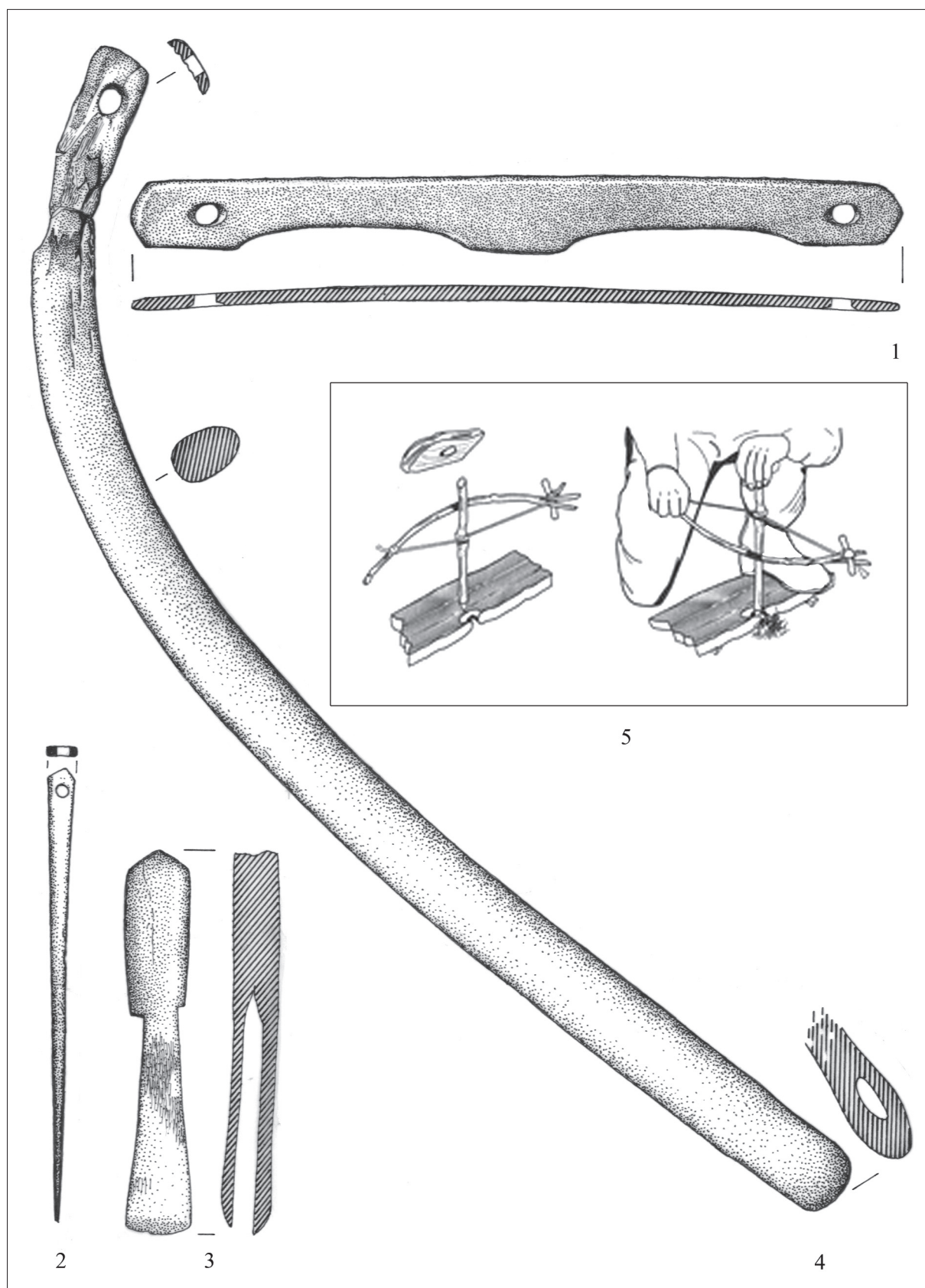
3. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: A lelőhely elhelyezkedése; 2: Az avar kori sírok egymáshoz való viszonya; 3: A feltárt területen az avar kori sírok elhelyezkedése az avar kori településobjektumokhoz viszonyítva
 Fig. 3. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Location of the site; 2: Position of the Avar period graves relative to each other; 3: Location of the Avar period graves relative to the Avar period settlement features

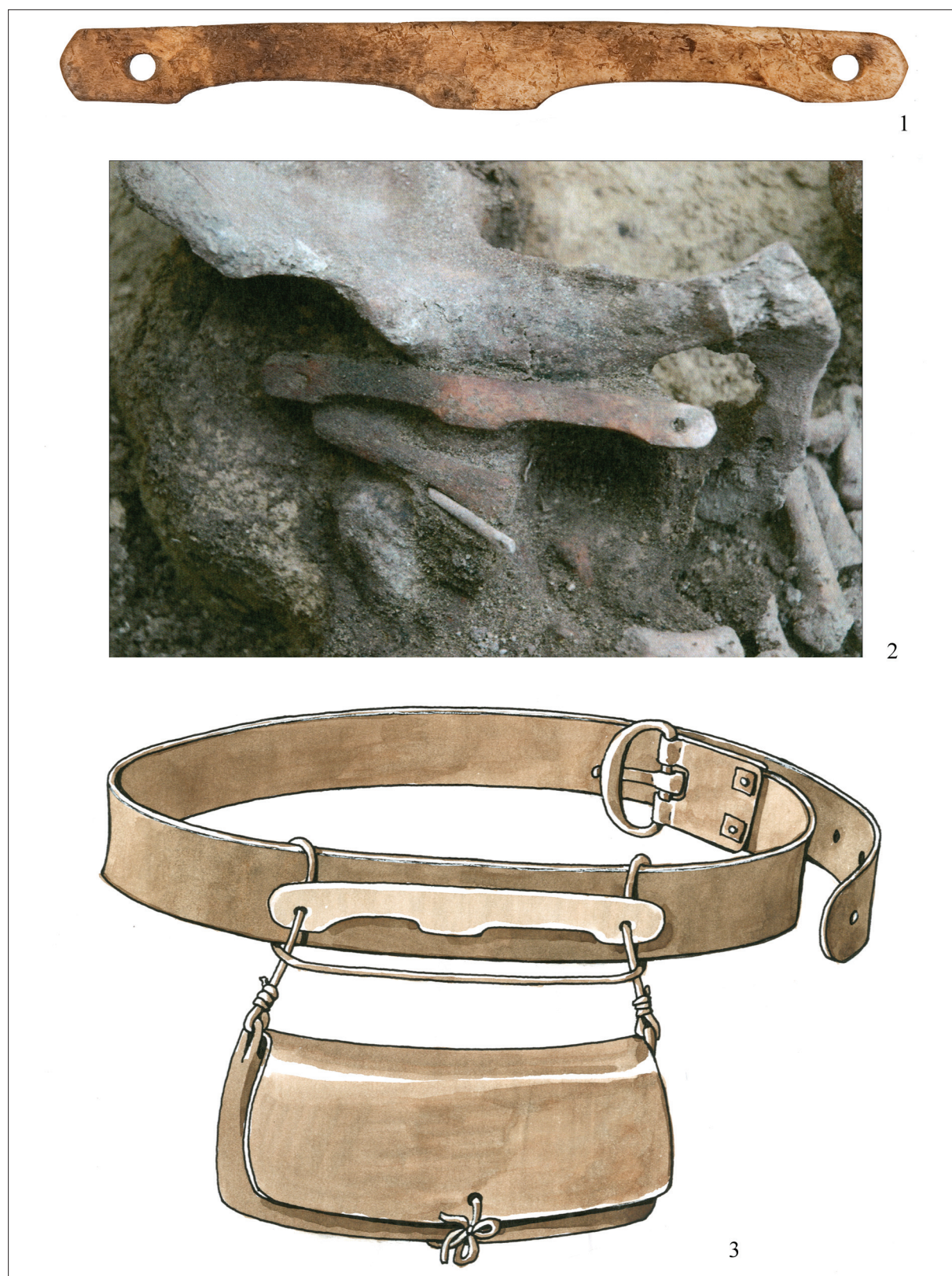
4. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír. M: 1: 1:20, 2–4: 1:1

Fig. 4. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 1. Scale 1: 1: 20; 2–4: 1:1

5. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír. M: 1–4: 1:1, 5: méretarány nélkül
 Fig. 5. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 1. Scale: 1–4: 1:1; 5: Without scale

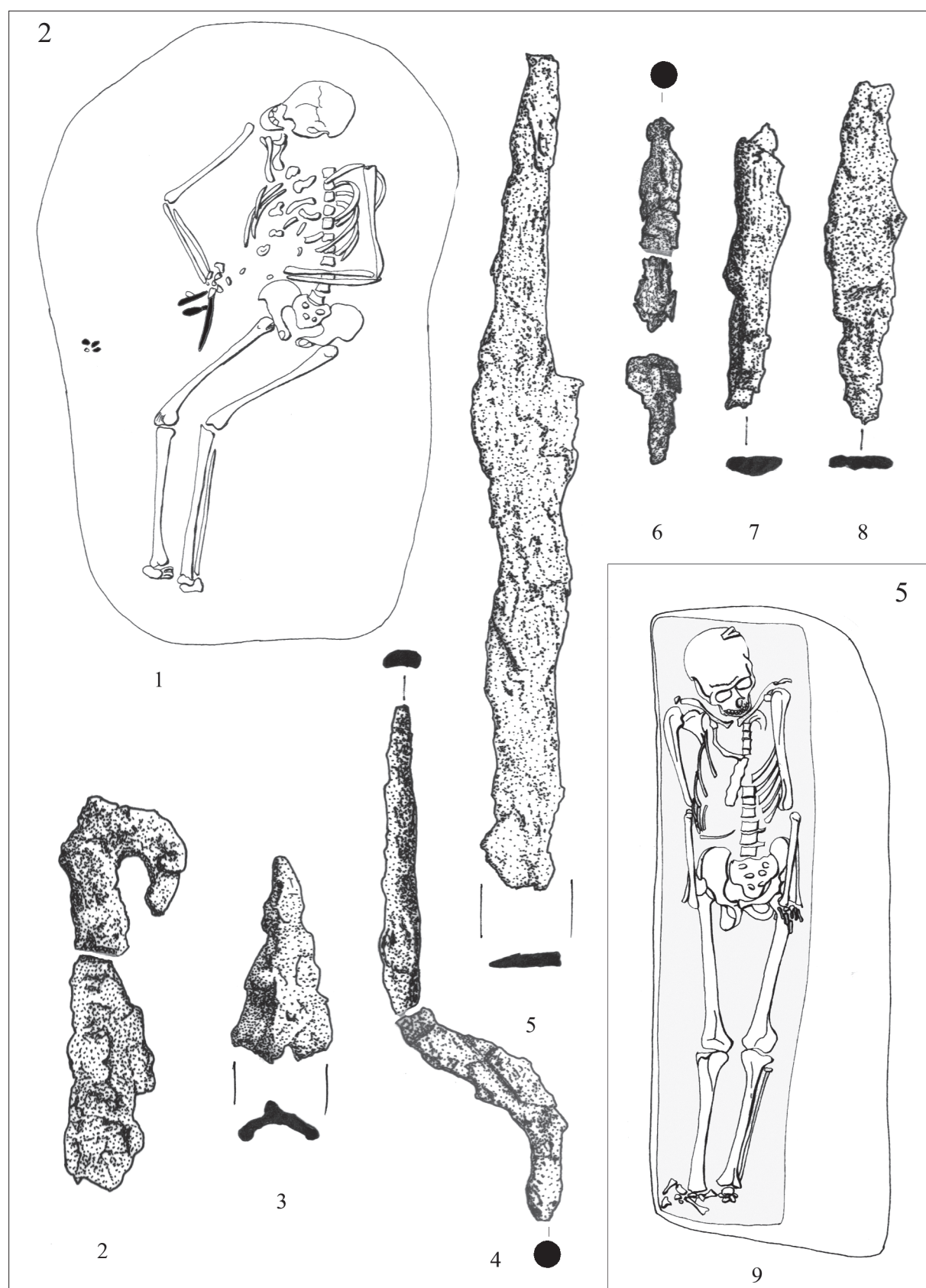
6. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Az 1. sírcsont tarsolymerevítője; 2: A tarsolymerevítő *in situ* helyzete; 3: A tarsolymerevítő egyik lehetséges rekonstrukciója. M: 1: 1:1, 2–3: méretarány nélkül

Fig. 6. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Bone stiffening plaque of a purse from Grave 1; 2: *In situ* position of the stiffening plaque; Possible reconstruction of the stiffening plaque. Scale: 1: 1:1; 2–3: Without scale

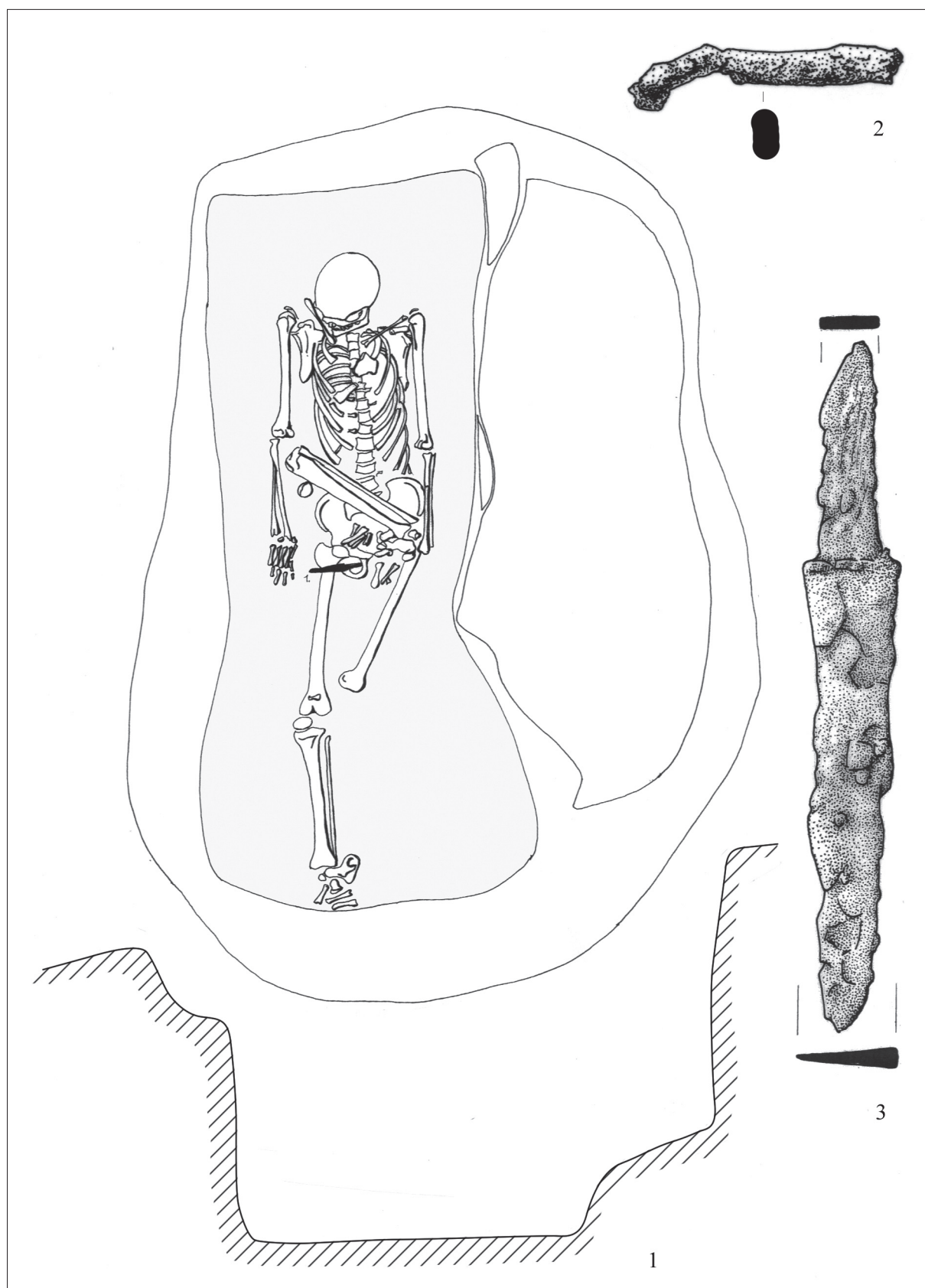
7. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír. M: 1–3: 1:1, 4: méretarány nélkül
Fig. 7. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 1. Scale: 1–3: 1:1, 4: Without scale

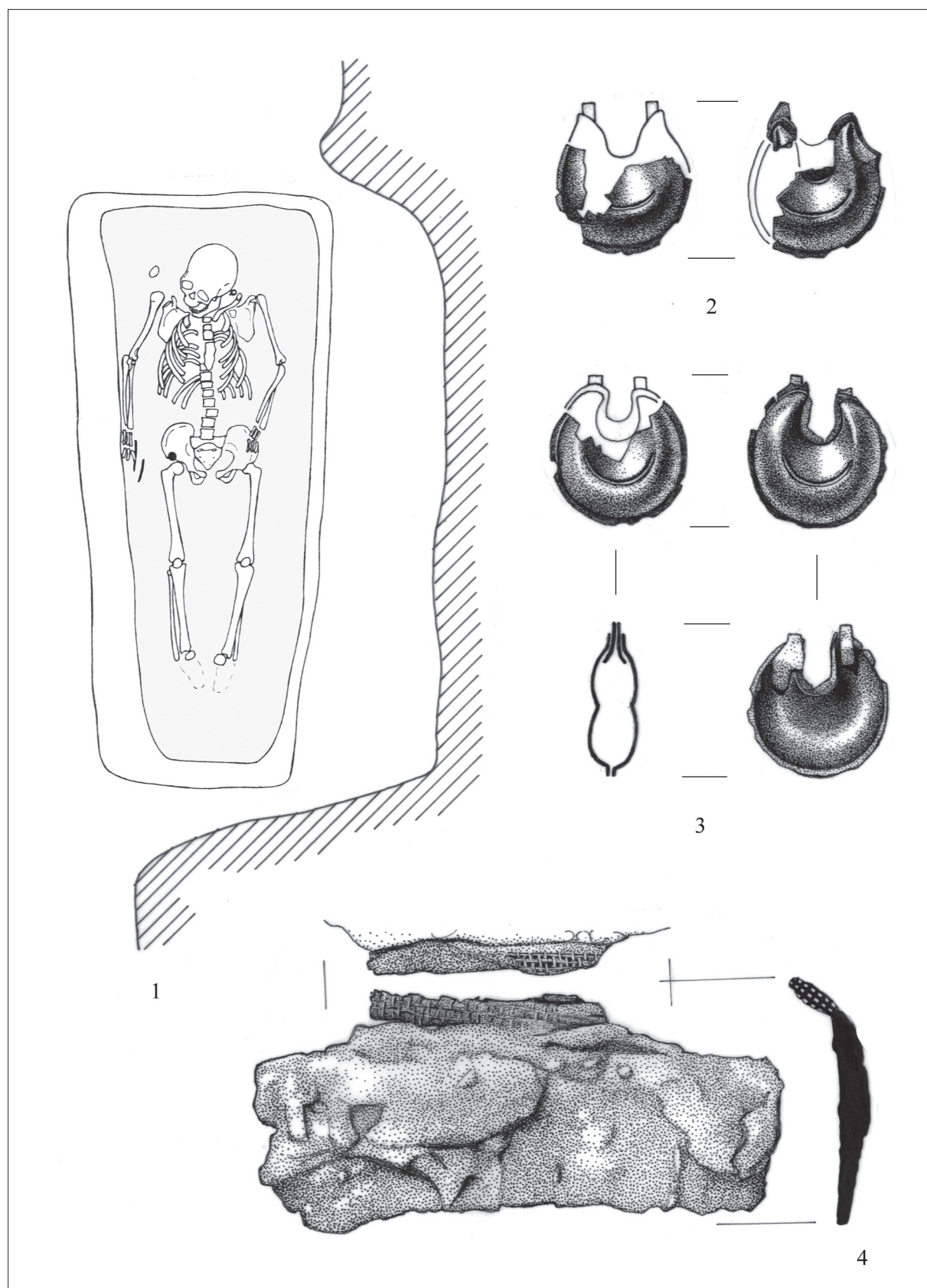
8. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–8: 2. sír; 9: 5. sír. M: 1, 9: 1:20, 2–8: 1:1

Fig. 8. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–8: Grave 2; 9: Grave 5. Scale: 1, 9: 1:20; 2–8: 1:1

9. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő 4. sír. M: 1: 1:20, 2-3: 1:1

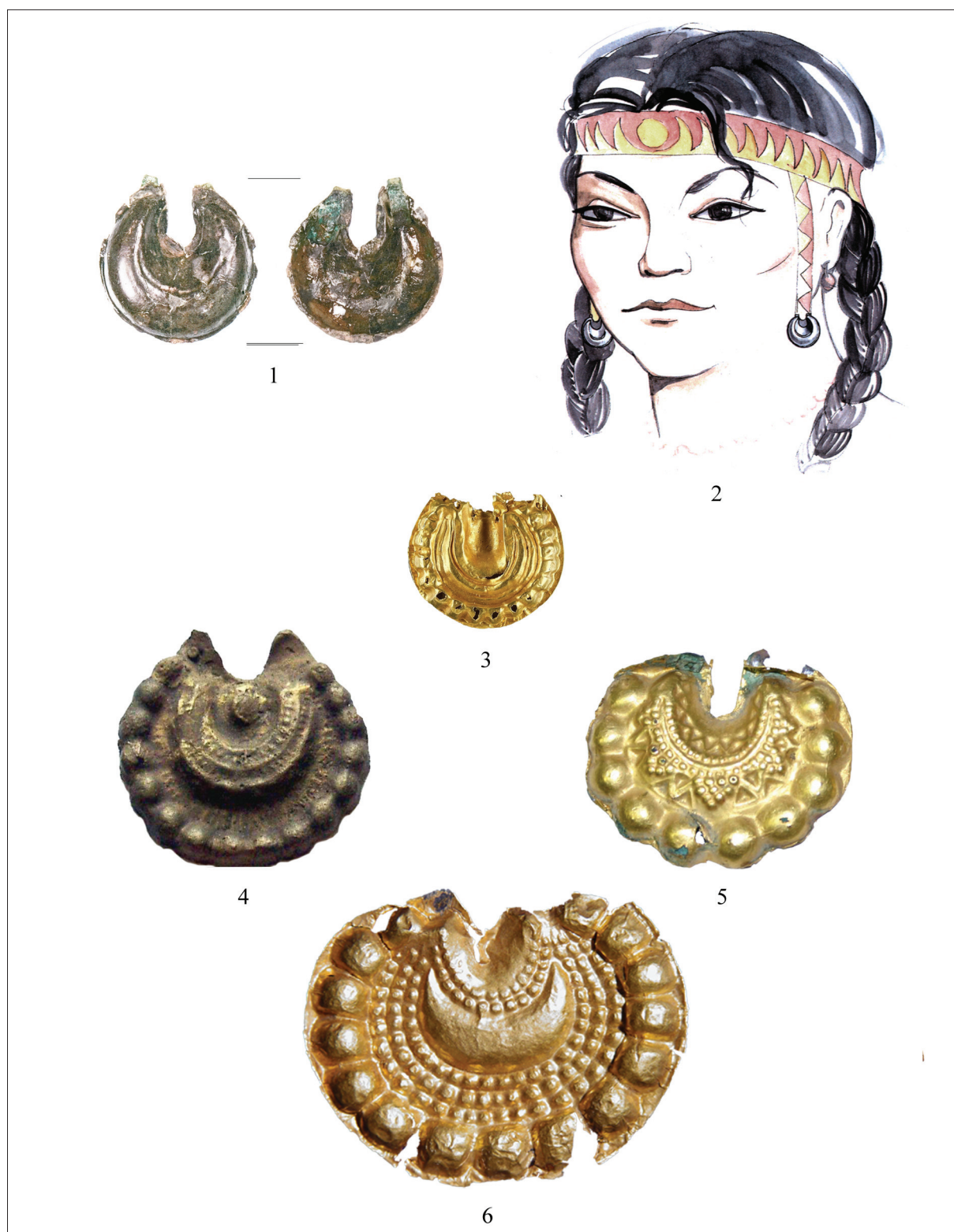
Fig. 9. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 4. Scale: : 1:20; 2-3: 1:1

10. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő 6. sír. M: 1: 1:20, 2–4: 1:1

Fig. 10. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 6. Scale: 1: 1:20; 2–4: 1:1

11. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, a 6. sír Mezőszilas-típusú csüngőpárja; 2: A csüngő viseleti rekonstrukciója. 3–6. A csüngő Kárpát-medencei párhuzamai. 3: Mélykút-Sánc-dűlő 14. sír; 4: Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 7. sír; 5: Rábapordány–Patyi-domb; 6: Mezőszilas-Szilasbalhás. M: 1, 3–6: 1: 1; 2: méretarány nélkül

Fig. 11. The Mezőszilas type pendant pair from Grave Felgyő-Kettőshalmi dűlő; 2: Reconstruction of the pendants were worn; 3–6: The pendant's parallels from the Carpathian Basin: 3: Mélykút-Sánc-dűlő, Grave 14; 4: Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya, Grave 7; 5: Rábapordány–Patyi-domb; 6: Mezőszilas-Szilasbalhás. Scale: 1, 3–6: 1: 1; 2: Without scale

1

2

12. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír
Fig. 12. Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 1

1

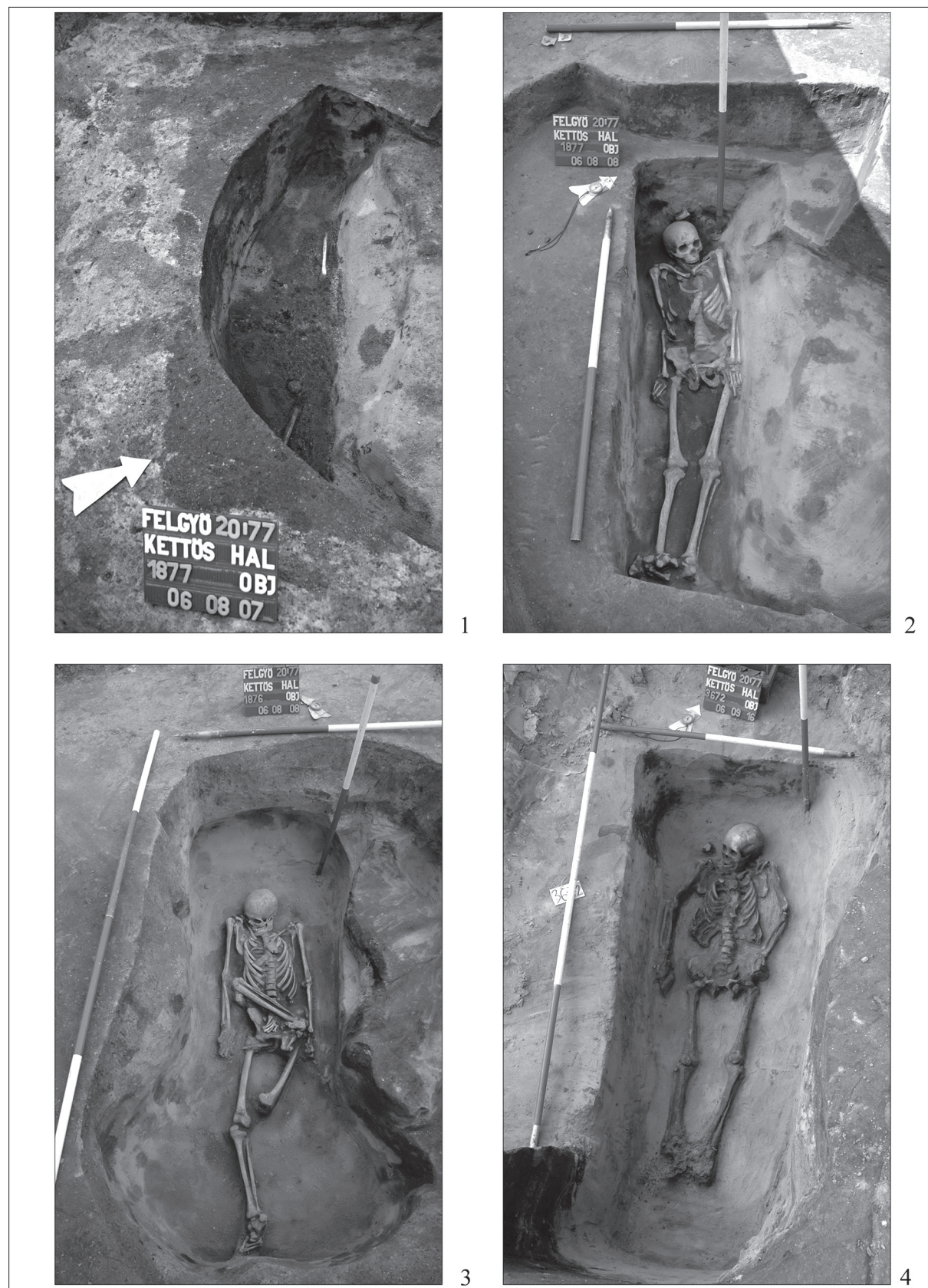

2

13. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: 2. sír; 2: 3. sír

Fig. 13. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Grave 2; 2: Grave 3

14. kép. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–2: 5. sír; 3: 4. sír; 4: 6. sír
 Fig. 14. Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1–2: Grave 5; 3: Grave 4; 4: Grave 6